

Pressen i Christiansand stiftamt 1768-1814

På leting etter en borgerlig offentlighetsform

THOMAS KALLESTAD ANDREASSEN

VEILEDER

Nils Martinius Justvik

Universitetet i Agder, [2022]

Fakultet for [humaniora og pedagogikk]

Institutt for [religion, filosofi og historie]

Master

0.0 Abstract

This master's thesis aims to discover whether there existed expressions akin to a form of Habermas public sphere defined as a potential oppositional room against the authorities in the press of Christiansand stiftamt in the period 1768-1814. In the literature there exists a discrepancy between the amount of research about the other stiftsbyers press in the given period, and the press from Christiansand stiftamt. This thesis thus aims to bring about something new from this local press and its placement within the history of the public sphere.

Four different periodicals were pressed and published in the stiftamt, one weekly magazine, one journal, and two address-notifications papers. The first published periodical was the address-notification paper *Kongelige Privelegerede Adresse-Contoirs Efterretninger udi Christiansand Stift* (1768-1772). It had to be handwritten as there were no local printing press. This changed in 1779 with Andreas Swane's arrival to the city. He established a printing press and published the weekly magazine *Christiansandske Uge-Blade* (1780-1788). While the other stiftsbyers address-notifications papers continued being published unabated, Kristiansand went without in a period of 18 years. In 1790 two bourgeois men came together to buy Swane's printing press and gained the rights to publish a local address-notification paper, *Kristiansands Adresse Kontorets Efterretninger*. The paper is still alive today as an integrated part of the local paper *Fædrelandsvennen*. Early in the writing process it was discovered that the journal *Bellona* (1807-1809) not was worth further study in relation to the thesis's topic.

The terms of utterances varied greatly in the chosen period for the thesis. Denmark-Norway went from having material censored before publishing, to becoming first in the world to establish absolute freedom of the press. This affair lasted only for a short time, and in the years following 1799 the press was being heavily censored. The thesis methodological approach is thus constituted by exploring the terms of utterances in the given period for each of the periodicals, both in a normative sense, and by studying the literature, and then in comparing the contents of the periodicals with these. They thus gain the potential to serve as both affirmation and debilitation in relation to the above.

Expressions akin to a type of the public sphere were found in the periodicals, both openly and hidden, also in periods of strict censorship. However, the king was never directly criticized despite the period for absolute freedom of the press and a later period of somewhat lax censorship. The thesis also concludes that the press in Christiansand stiftamt seemed to

approach the different periods terms of utterances in an alike manner to the address-notification paper from Christiania, contrasting Bergens and Trondheims approach with the same. The thesis's periodicals were also found to harbor a certain folksy element, though it remains unclear whether this was because of local culture, or the small number of possible subscribers and local commerce compared to the other stiftsbyer.

Innhold

1.0 Innledning.....	5
1.1 Tidligere forskning	6
1.2 Kilder.....	7
1.3 Metode.....	8
1.4 Teori.....	9
1.5 Avgrensning og struktur	10
2.0 Adresseavis i møte med trykkefrihetstiden	12
2.1 Adresseavisenes oppkomst	12
2.2 Trykkefrihetens innføring.....	13
2.3 Adresseavisenes møte med trykkefriheten	15
2.4 Det usikre rom for trykkefrihet.....	17
2.5 En uinteressert nordmanns simple tanker under trykkefrihetstiden	18
2.6 En åpenbar kritisk offentlighet?	22
3.0 Imellom adresseaviser	25
3.1 Privilegiumsveldet.....	25
3.2 Lokalsensur og en innovativ islending	27
3.3 Uge-Bladets innhold	30
3.4 Den representative offentlighetens perestrojka	31
3.5 Skillet fra adresseavisene.....	33
3.6 Adresseavis uten kontor.....	34
3.7 Til Doris fra M.....	36
3.8 Sorenskriverfeiden.....	38
3.9 Forfall	42
4.0 Pressens eklipse.....	44
4.1 Teorien om det opinionsstyrte eneveldet.....	44
4.2 Leviathan	46

4.3 Det ene som gjør kongen stor	48
4.4 Hermeneutikk og opplysning.....	50
4.5 Glemte plikter	52
4.6 Mørket senker seg.....	54
4.7 Fuglekongens sang	57
5.0 Avslutning	60
5.1 Adresseavis var for alle	60
5.2 Konklusjon.....	65
5.3 Bemerkninger og videre forskning	68
5.4 Litteratur	71
5.5 Kildeliste.....	75

1.0 Innledning

Den 7. september 1770 ble det utstedt en ordre fra Kong Christian VII., hvilket hans kabinett skulle formalisere og bringe til liv. Dens tredje punkt fremsatte «envidere en ordre til kancellierne, der giver fuldstændig pressefrihed, således at bøger kan trykkes uden nogen form for censur».¹ Arkitekten bak denne var Johann Friedrich Struensee, kongens livlege og den faktiske makthaver av Danmark-Norge i 1770-1772.² Riket ble derved først i verden til å vedta fullstendig ytringsfrihet.³

Trykkefrihetstiden ble raskt innskrenket både før og etter Struensees fall, og ved bruddet til 1800-tallet nærmest kneblet. Til tross for denne kortlevde og varierte trykkeperioden ble det i 1814, uten videre debatt, fastslått at «trykkefrihed bør finde Sted».⁴ Dette ble senere vedtatt i grunnlovens paragraf 100.⁵ Eidsvollsmennene var alle et produkt av sin tid og må i 1700-tallets ytringsklima ha funnet verdi i det å kunne tale fritt.

De offentlige ytringene i Danmark-Norge i tiden kan tilskrives ulike arenaer, men én trer frem som relativt ny på 1700-tallet, nemlig det trykte ord.⁶ Trykkemaskiner og påfølgende tekstsjangere av ulik sort fant nå veien ut til de ulike provinsene i eneveldet, og da ikke minst til de norske stiftsbyene.⁷ Av sistnevnte skilte derimot en seg ut, *Christiansand*. I byen etablert på «sandmoen» av kong Christian IV. i 1641, fantes intet trykkeri, og innbyggerne måtte ta til takke med en håndskrevet avis.⁸

Det ble i 1768-1814 produsert fire ulike periodika i *Christiansand stiftamt*, to adresseaviser, et blad, og et tidsskrift.⁹ Foruten den overnevnte håndskrevne adresseavisen ble resten av periodikaene trykt ettersom Andreas Swane i 1779 hadde fått etablert trykkeri i byen.¹⁰ I

¹ Horstbøll et al. 2020: 13

² Dahl 2010a: 86: Struensee utnevnte seg selv *maître de requêtes* for Christian VII., ansvarlig for søknader og lovutkast som skulle legges fremfor for den syke kongen.

³ Horstbøll et al. 2020: 9

⁴ Krefting et al. 2014: 12

⁵ Kongeriket Norges Grunnlov 1814: §100: «Trykkefrihed bør finde Sted. Ingen kan straffes for noget Skrift af hvad Indhold det end maatte være, som han har ladet trykke eller udgive [...] Frimodige Ytringer om Statsstyrelsen og hvilkensomhelst anden Gjenstand ere Enhver tilladte» (egen parafrasering).

⁶ Dahl 2010a: 29, jf. 107: Den første trykte danskspråklige avisen *Mercurius* kom i 1666, men det var ikke før i Odense i 1735 at den første trykkede avisen utenfor København kom ut.

⁷ Jacobsen 1983: 17, jf. 37: Christiania fikk Norges første trykkemaskin i 1643, påfulgt av Bergen i 1721 og Trondheim i 1739.

⁸ Dahl 2010b: 193, jf. Dahl 2010a: 39: De første avisene kom i 1763 (Christiania), 1765 (Bergen), og 1767 (Trondheim).

⁹ Det er her tatt utgangspunkt i de store oversiktsverkene av Tveterås 1984: 7-11, og Høeg 1974: 55-60 som fortsatt er relevante i dag, jf. Nøding 2007, Tjønneland 2008 og Dahl 2010b.

Dahl 2010a: 177: Her ikke medregnet den håndskrevne stavangerske «avis» som utkom med få numre i 1770, og hvis materielle tilstand blir beskrevet som «sjusket, og vitner om svært lave faglige ambisjoner».

Rian 2014: 314: Påstår at *Bellona* burde kategoriseres som en avis, ikke et tidsskrift, men jeg velger å holde meg til Tveterås og Høegs inndeling, og *Norsk Presses Historie* sin gjennomgang av avisens historie i de ulike stiftsbyene i tiden. Her nevnes ikke *Bellona* som en avis. Innholdet dens minner dessuten mer om de tematiske tidsskriftene fra tiden.

¹⁰ Steen 1941: 362

kontrast ble det i Bergen produsert omkring tolv ulike tidsskrifter mellom årene 1764-1800, og i de to andre stiftsbyene var også produksjonen langt større enn det den var i Kristiansand.¹¹ Følgelig er sistnevntes periodika blitt mindre undersøkt og skrevet om.¹² Oppgaven akter derfor å frembringe noe nytt om disse.

1.1 Tidligere forskning

Det er blitt utført forskning av periodikaene denne oppgaven akter å ta for seg. Denne dreier seg derimot i retning av analytisk bibliografi og personskildringer, altså pressehistorie.¹³ I dette ligger et forskningsfokus rettet mot det teknologiske, menneskelige og historiske faktiske. Den gitte periodika blir også omtalt i lokalhistoriske verk tilknyttet Kristiansand, da svært kortfattig.¹⁴

I den overnevnte litteraturen finnes derimot mindre analyse av periodikaenes meningsinnhold, og desto mindre om det mulige erfaringsrommet som bidrog til §100. Det er blitt utført større undersøkelser av andre stiftsbyers periodika i henhold til dette, særlig gjennom boken: *En pokkers skrivesyge* av Ellen Krefting, Aina Nøding, og Kristin Ringvej.

Boka lister opp 70 periodika i dens litteraturliste som i løpet av dens innhold er blitt anvendt og sitert. Her finnes blant annet de første norske adresseavisene: *Norske Intelligenz-Seddeler*, *Tronheims Adresse-Contoires Efterretninger*, og *Efterretninger fra Adresse-Contoiret i Bergen i Norge*. I listen befinner også københavnske adresseaviser seg blant de mange tidsskriftene som opptar mesteparten av plassen, men ingen fra Kristiansand.¹⁵

Også Aina Nøding i sin doktoravhandling om fabler og fortellinger i norske adresseaviser i 1763-1769 unnværer å utforske Kristiansands håndskrevne adresseavis.¹⁶ Denne trenden går igjen i forskningsfeltet omkring offentlighetshistorie, hvor Kristiansands ulike periodika gjerne nevnes, før andre norske stiftsbyers bidrag tas opp som meningsinnholdsmessige eksempler.¹⁷ Finnes det her lite av interesse i retning offentlighetshistorie, eller er de ulike periodikaene ifra Kristiansand blitt noe oversett?

¹¹ Tveterås 1984: 7-9

Bjørkøy 2019: 166; Appendix: Den store differansen i bidrag synliggjøres klarere ved å påpeke at det i Kristiansand mellom 1779-1799 ble trykket 42 ulike bøker, mens det i Bergen på samme tid ble trykket 341.

¹² Se kapittel 1.1.

¹³ I denne oppgaven hovedsakelig representert gjennom Dahl 2010, Seland 1975 og Fiskaa 1985.

¹⁴ Steen 1941, Leewy 1956-1985.

¹⁵ Krefting et al. 2014: 337-430

¹⁶ Derimot blir alle numrene av de andre adresseavisene i perioden hennes undersøkt.

¹⁷ Gripsrud 2017: 52-109, og Bjerkås og Dørum 2017: 325-412, jf. 505-548: Både Gripsrud, og Bjerkås og Dørum nevner deler av Christiansand stiftamts ulike periodika fra tiden, men slik som ved Krefting et al. befinner det seg ingen eksemplarer av verken av Kristiansands to adresseaviser, eller ukebladet i de overnevntes litteraturlister.

Rian 2014: 694: Har *Bellona* under de «aviser og tidsskrift» han har anvendt i boken, men ikke de tre andre periodikaene.

1.2 Kilder

Kildene oppgaven skal ta for seg er tre av periodikaene publisert i Christiansand stiftamt i perioden 1768-1814. Den første er adresseavisen *Kongelige Privelegerede Adresse-Contoires Efterretninger udi Christiansand Stift*.¹⁸ Denne ble utgitt mellom 1768-1772 av den kongelige tolleren Hans Dreyer, og er dessverre ikke helhetlig bevart. Lokalhistoriker Karl Leewy påstår at kun nummere fra 1769, etter Dreyer flyttet fra Kristiansand til Arendal, er bevart.¹⁹

Adresseavisens innhold er lite omtalt i forskningslitteraturen, og blir innholdsmessig eksklusivt referert til gjennom mikrofilmen tilgjengelig for årgangen av 1769 hos nasjonalbiblioteket, som også inneholder numre ifra første halvdel av 1770.²⁰ Det har seg derimot slik at Kuben i Arendal besitter noen få originale eksemplarer av numre ifra 1771 og 1772, som i denne oppgaven også er blitt transkribert og utforsket.

Christiansandske Uge-Blade utkom først 8 år etter forrige periodikas angivelige frafall, og holder også ut i 8 år, da mellom 1780-1788. I kontrast til sin forgjenger finnes alle numre digitalisert på nasjonalbiblioteket.²¹ Ukebladet opererte i en periode der stiftamtet stod uten adressekontor og påfølgende adresseavis, og dens utgiver Andreas Swane hadde derfor mulighet til å utprøve manøvreringer omkring de privilegiene som egentlig var forbeholdt adressekontoret og dets adresseavis.²²

Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger utkom i 1790, og det kan argumenteres for at den enda eksisterer i dag, da gjennom en sammenslåing med *Fædrelandsvennen* som fant sted i 1896.²³ I likhet med ukebladet finnes det et stort antall numre tilgjengelig digitalisert, men noen perioder mangler og disse måtte da ses gjennom mikrofilm. *Bellona*, oppgavens fjerde opprinnelig påtenkte periodika kom som ett tillegg til denne adresseavisen i 1807-1809, men under kildearbeidet kom jeg snarlig til den konklusjonen Øystein Vidsø Viken i sin

Brandtzæg og Strand 2021: 18: Forklarer i det ferske forskningsprosjektet *Studier i en forsømt kulturarv* sin første enkeltstående bok *Skillingvisene i Norge 1550-1950* at produksjonen av skillingstrykk tok seg kraftig opp på 1700-tallet med etableringen av trykkerier i de største norske byene, hvor visene antakelig ble forhandlet gjennom deres avis- og adressekontorer. Byene som fremsettes i henhold til denne påstanden er Christiania, Trondheim, Bergen, og Christiansund, hvor sistnevnte ikke fikk sitt første trykkeri før i 1837: Jacobsen 1983: 86. Etter å ha kontaktet forlaget og kommet i kontakt med forfatter 03.06.2022 viser dette seg å være en skrivefeil. Det skal stå *Christiansand* her.

¹⁸ Dahl 2010b: 193: Adresseavisen blir titulert noe ulikt ettersom dens publisist flyttet fra Kristiansand til Arendal et halvt års tid etter det som angivelig var adresseavisens første numre i Kristiansand.

¹⁹ Leewy 1980b: 30

Nøding 2007: 44: Forklarer at adresseavisens slutt punkt er uvisst.

Dahl 2010a: 178: Forteller at adresseavisen tok slutt 13. april 1772. Hvilket belegg det er for denne påstanden vet ikke jeg, det siste kjente nummeret inneholder ingen informasjon om dens inngåelse.

²⁰ I oppgavens litteratur er Dahl 2010 den eneste som undersøker adresseavisens innhold.

²¹ Dahl 2010a: 178

²² Se særlig kapittel 3.5-3.6.

²³ Dahl 2010b: 69

masteroppgave også trekker, nemlig at *Bellona* var «tannlaus overfor statsstyret».²⁴ Det er derfor blitt konkludert i at denne periodika ikke vil bli undersøkt i oppgaven.²⁵

1.3 Metode

Bokhistoriker Robert Darton fremmet i 1982 i artikkelen *What is the history of books* at de ulike agentene som undersøker «boken» burde komme sammen, fremfor å fragmenteres og spesialiseres. Dette ønsket han å gjøre gjennom *bokhistorie* «den sosiale og kulturelle historien av kommunikasjon på trykk».²⁶ Bokhistorie representerer et holistisk syn på teksters liv. Det omhandler ikke deres meningsinnhold, men tilblivelsen, sirkulasjonen og den mulige revideringen, samt tekstenes plassering i en samfunnsmessig kontekst av økonomi, politikk, kultur og teknologi.²⁷ Darton viste videre hvordan en slik tilnærming åpnet opp for nye områder av historisk kunnskap. Det blir av denne grunn viktig å kontekstualisere perioden som oppgavens ulike periodika befinner seg i.²⁸ Dette vil særlig bli gjort gjennom drøfting av tidens vilkår for ytringer.²⁹

Bokhistorie omhandler etter litteraturviter Donald, F. McKenzies forelesning i 1985 også undersøkelsen av tekstenes form.³⁰ For å eksemplifisere dette ble to ulikt trykkede versjoner av det samme teaterstykke fremsatt, og McKenzie viste hvordan en endring i måten tekstene hadde blitt trykket på, altså tekstens materialitet, også endret deres meningsinnhold.³¹ De undersøkte tekstene i oppgaven vil derfor bli gjengitt så nøyaktig som mulig, samt at deres materialitet, altså det som «omkranser» tekstenes meningsinnhold, vil påpekes der det gjør seg gjeldende.

²⁴ Viken 2010: 72

²⁵ Den siste periodika opprinnelig tiltenkt for oppgaven er også den mest karakteristiske navngitte, *Bellona*, romersk krigsgudinne. Tidsskriftet hadde som mål å beskrive de store hendelsene i kaperkrigen mot England. Seland 1975: 26: Forfekter vår samtidstidsforståelse av en nyhetsavis og forklarer at *Bellona* «har æren av å være byens første virkelige nyhetsblad og et av de første i landet med». Foruten korte linjer med faktiske (da gjerne utdaterte) nyheter i enden av numrenes innhold finnes lite av interesse for oppgaven. Denne oppfattelsen begynte først å bre seg i det mangfoldige påfølgende numre ble lest etter flåteranet av 1807 hadde funnet sted uten at nettopp denne hendelsen ble omtalt. Det leses mest som et propagandaverktøy for patriotisme.

²⁶ Darton 1982: 65

²⁷ Darton 1982: 68: Figur 1: *The Communication Circuit*.

Darton 2007: 502: Påpeker at modellen har mulige svakheter i henhold til bredden av teksters mulige format, og fremsetter følgelig en modell av Thomas, R. Adams og Nicholas Barker fra 1993: *the whole socio-economic conjuncture*. Delen i modellen om «political, legal and religious influences» innvirkning på teksten vil i denne oppgaven følges som en rød tråd, mens de andre ytterliggående faktorene i modellen behandles noe mer tilfeldig ut ifra gitt kontekst.

²⁸ En slik inngangsvinkel er vanlig i pressehistorie.

²⁹ Se fotnote 27.

³⁰ McKenzie 1986: 13: I dette ligger synet på tekst som et vev av mening uttrykt gjennom det «verbale, visuelle, muntlige eller numeriske data, i form av kart, trykk, musikk, arkiver ...» (egen oversettelse).

³¹ Uten at dette overhodet var tiltenkt! Anna Eidsfeldt har i forskningsprosjektet *Litterære Verdensborgere* sin avslutningsantologi: *Transnasjonale perspektiver på norsk bokhistorie 1519-1850* påpekt at bøker trykket på dansk var preget av det som jevnt over må beskrives som dårligere og billigere kvalitet, enn de samme bøkene trykket på Latin. Dette blir da et tegn på tidens sosioøkonomiske mentalitet uttrykt gjennom en bokhistorisk tilnærming: Bjørkøy et al. 2019: 97.

Krefting et al. anvender blant annet en slik metode i det de undersøker *panegyrikk* med satirisk brodd på 1700-tallet.³² De fremsetter blant annet Thomas Georg Münster i *Fruentimmerets Ven* (1761) som eksempel i det han tar ulike skriftstørrelser i bruk for å representere hvordan han, under en panegyrisk sesjon, bukker seg i støvet for kronprinsessen. For hver linje blir skriftstørrelsen mindre og mindre, og resultatet blir en komisk tekst som også inneholder en ironisk snert.³³ Mer direkte kritikk kunne også utøves gjennom bruken av panegyrikk, for hva skjer når den hyllede ikke klarer å leve opp til sin beskrivelse? Da faller grunnen ut under ham.³⁴

Dette, sammen med det Krefting omtaler som *hemmelig historie*, skapte en i tiden *skjult offentlighet* som opererte kritisk overfor myndighetene.³⁵ Viken har også påvist bruken av det han kaller *underdanig opposisjon* i sin masteroppgave, et begrep som betegner snedige formuleringer av kritikk hvilke hviler på et liknende grunnlaget som panegyrikken, altså en form for *kritisk offentlighet*.³⁶ Det vil derfor letes aktivt i oppgavens gitte periodika etter *uttrykk* for slik kritikk, både skjult og åpenbar, hvilket da former oppgavens metodiske innfallsvinkel.

1.4 Teori

Offentlighetsbegrepet har sin *genese* i moderne akademisk forstand i Jürgen Habermas avhandling av 1962: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*.³⁷ Habermas setter her ut for å nøste opp i garntustet av sentrale demokratiske kategorier som «offentlig», «privat», og «offentlighet», og etablerer følgelig *teorien om den borgerlige offentlighet*.³⁸

Offentlighetshistoriker Jostein Gripsrud gjengir teorien på en kortfattet måte i det han forklarer hvordan

«samfunnsutviklingen med markedsøkonomi som «motor», frembringer et publikum, en offentlighet, som primært består av denne økonomiens representanter, borgerskapet, og som plasserer seg kritisk i motstilling statsmakten som den føydale, representative; den er et selvstendig, potensielt opposisjonelt rom».³⁹

³² Krefting et al. 2014: 149: Hyllest av nærmest frastøtende smiger. Samtidig bidro dette i utgangspunktet til å opprettholde kongens representative offentlig. Se kapittel 1.5.

³³ Krefting et al. 2014: 153-154

³⁴ Dette vil behandles ytterligere i hovedkapittel 4.

³⁵ Krefting 2017: De hemmelige historiene var beretninger av særdeles ulovlig sort. De beskrev gjerne kongefamiliens dramatik og de enkelte adeliges seksualliv.

³⁶ Viken 2010: 95

³⁷ I fortrolighet med Habermas språk bruker jeg her ordet *genese* for tilblivelse. Hans verk fremstår esoterisk og til dels arkaisk i sitt språkbruk, men til gjengjeld gjør dette avhandlingen også noe karakteristisk. Det også mulig at dette er et resultat av den norske oversettelsen.

³⁸ Habermas 1971: 1, jf. 25

³⁹ Gripsrud 2017: 22

Det var gjennom offentlighetens lys at de beste argumentene skulle stå frem, og samtidig bli uttrykk for folkets *allmenvilje*. Dette konseptet vil i oppgaven særlig drøftes gjennom Jens Arups Seips teori om *det opinionsstyrte enevelde*, og Håkon Evju sin påfølgende avisning av sistnevntes teoris gyldighet.⁴⁰

Habermas konstruerer den borgerlige offentligheten som en kontrast til *den representative offentligheten* som hadde vært. I denne opptok styringsmakten det offentlige rom gjennom seremoni og symbolikk.⁴¹ Det som ikke fordret en opphøyelse av styringsmakten ble skjult bak lukkede dører.⁴² Makten opptrer på scenen og allmuen deltar i form av publikum, et symbol på det vertikale maktforholdet mellom de to.⁴³

Offentlighetshistorikere ser i dag på *offentligheten* som et sammensurium av ulike *offentligheter*, som i kraft av å være svake eller sterke opptrår med og mot hverandre i diametrale maktforhold.⁴⁴ Likevel ønskes det at leseren beholder kjernen i hva Habermas opprinnelig fremsatt, nemlig teorien om dannelsen av et organ for opinionsstrømninger, en sfære for utøvelse av diskusjon og kritikk.⁴⁵

Spørsmålet for oppgaven blir derved *hvorvidt det i den gitte periodika ifra Christiansand stiftamt i perioden 1768-1814 finnes uttrykk for sfæren for borgerlig offentlighet definert som et potensielt opposisjonelt rom overfor styringsmakten.*

1.5 Avgrensning og struktur

Den håndskrevne adresseavisen til Dreyer viste seg tidvis krevende å tyde på mikrofilm, og i det kilden gjentatte ganger endret skribent, hvis håndskrift bare syntes å forverres, måtte jeg på grunn av oppgavens tidsomfang innskrenke mengden undersøkte numre. Følgelig er kun de første åtte numrene av 1769 blitt transkribert, mens resten av årgangen er overfladisk undersøkt. Enkeltnumrene fra 1771 og 1772 ble prioritert på bakgrunn av deres overnevnte status som tilsynelatende utforsket, og fordi de er de eneste overlevende numre ifra trykkefrihetstiden.⁴⁶

⁴⁰ Seip 1958 og Sandvik 2010: 161-196.

⁴¹ Habermas 1971: 4-13

⁴² Krefting 2017: 4-6

Maliks 2011: 12: Forklarer at suplikkinstitusjonen var den eneste direkte informasjonskanalen mellom publikum og styringsmakten.

⁴³ Rian 2014: 25

⁴⁴ Gripsrud 2017: 27: Habermas er selv enig i begrepets endrede innhold.

⁴⁵ Bjørkøy et al. 2019: 347

⁴⁶ 14.09.1770- 20.10.1773. Denne periodiseringen vil drøftes nærmere i kapittel 2.3-2.4.

Ukebladet og den trykte adresseavisen utgjør til sammen et tusentallsnummer i oppgavens gitte tidsperiode, og er følgelig blitt avgrenset med utgangspunkt to prinsipper. Dreyers håndskrevne adresseavis, som først ble undersøkt, banet vei for den første tilnærmingen til avgrensning. Dreyer førte en plan for adresseavisens kommende innhold som strakk seg over tre påfølgende numre, og korrespondanser blir besvart ved referanser til tidligere numre.⁴⁷ Det fantes derved en forventning av kontinuitet hos leser, som også går igjen i oppgavens andre undersøkte periodika. Ukebladet og den trykte adresseavisen vil derfor følges kontinuerlige i ulike intervaller, med mulighet av å fortsette et intervall til innholdets eventuelle konklusjon. Intervallene ble videre valgt med utgangspunkt i tidens vilkår for ytringer, slik at de igjen kan fungere komparerende overfor hverandre i henhold til de gitte vilkårene.

Oppgaven er delt i tre hovedkapitler foruten innledning og avslutning. I hver av disse utforsker hovedsakelig en av oppgavens tre periodika. Dette vil hovedsakelig gjøres med utgangspunkt i oppgavens metodiske innfallsvinkel av å undersøke tidens gitte vilkår for ytringer, som da i hvert kapittel vil drøftes med utgangspunkt i relevant forskningslitteratur. Følgelig vil oppgavens undersøkte periodika virke bekreftende eller avkreftende i forhold til dette, og slik virke toneanførende for problemstillingen. Avslutningsvis vil et nytt spørsmål overfor kildemateriale tre frem og prøves besvart.

⁴⁷ *Kongelige Privelegerede Adresse-Contoires Efterretninger udi Christiansand Stift* no.1-5: Planen strekker seg over de tre første numrene, og spørsmål stilt i nummer 1, og 2, besvares i 4, og 5.

2.0 Adresseavis i møte med trykkefrihetstiden

I dette kapitel skal det eneste eksemplaret av den håndskrevne adresseavisen *Kongelige Privelegerede Adresse-Contoirs Efterretninger udi Christiansand Stift* bevart ifra den uinnskrenkede trykkefrihetstiden av 14.09.1770 – 07.09.1771 undersøkes i henhold til mulige uttrykk for sfæren for borgerlig offentlighet. Dette vil gjøres med utgangspunkt i periodens vilkår for ytringer, og rikets presses tilnærming til dette, hovedsakelig representert gjennom de norske adresseavisene, påfulgt av en drøfting av trykkefrihetstidens periodisering. Dreyers adresseavis vil deretter prøves plasseres i forhold til dette. Avslutningsvis vil adresseavisens numre ifra 1772 undersøkes. Først må derimot visse begreper anvendt i innledningen omtales.

2.1 Adresseavisenes oppkomst

I utgangspunktet skulle adresseavisene inneholde etterretninger om deres tilhørende adressekontors informasjon. Pressehistoriker Haakon Fiskaa forklarer at

«Opprinnelig var slike kontrer et slags opplysningsbyråer hvor publikum kunde få rede på ledige poster, tjenestesøkende, ledige leiligheter, varer som var til salgs, ankomne og avseilte skib, reisende, tapte og funne saker, priser, ledige embeder, offentlige kunngjørelser mv., alt mot en liten avgift».⁴⁸

I den fremvoksende tidsalder for kapitalisme med handelskompaniene i front, ble informasjon knyttet til handel kanskje viktigere enn noen gang.⁴⁹ Og følgelig ble etableringen av adressekontor gunstig for både innehaver og bruker. Fra Frankrike og England spredde adressekontorene seg, også til de tyskspråklige land. Danmark-Norge fikk sin første vedvarende adresseavis under Hans Holck og Johan Andersen i 1759.⁵⁰ Adresseavisene ble opprinnelig kalt *Intelligencer*, på tysk *Intelligenz-Blatt*, eller *-Zettel*. Ordbruken ses igjen i Norge gjennom i *Norske Intelligenz-Seddeler* trykket Christiania. Det ble i 1729 i Tyskland vanlig å også føre nyttige og underholdene artikler i tillegg til annonsene.⁵¹

Nøding forklarer at blant kildematerialet brukt i sin doktoravhandling kunne bare halvparten kategoriseres. Samtidspublisistene kalte gjerne både adresseavis og tidsskrift for «Uge-Blade», og selv om ordbruken av «avis» i tiden var tilstedte, hadde den ingen fast betegnelse

⁴⁸ Fiskaa 1985: 14

Fiskaa 1985: 5: Helge Giverholdt ved *Institutt for Journalistikk* forklarer i forordet til Fiskaas avhandling fra 1935 som her er trukket på ny, at «med overveldende detaljkunnskap og usvikelig nøyaktighet samlet Fiskaa opplysninger om de enkelte presseorganers tilkomst og videre skjebne, deres journalistiske og tekniske standard, trykkforholdene og økonomien. Ikke minst la han vekt på å trekke frem de ledende pressefolk. Slik åpnet han er uunnværlig kilde for enhver som vil søke informasjon om eller studere periodens aviser».

⁴⁹ Habermas 1971: 13

⁵⁰ Nøding 2007: 26

⁵¹ Nøding 2007: 25

av innhold. Påføringen av skillet mellom «tidsskrift» og «avis» blir i dette henseende basert på ettertidens forståelse.⁵²

Under oppgavens arbeidsprosess var kategorisering av blad, avis, tidsskrift, adresseavis, nyhetsavis, osv. vanskelig å fatte gjennom litteraturen, og jeg tok derfor et grep i å selv finne en betegnelse som kunne dekke det undersøkte kildemateriale. «Periodika» syntes da å fungere ettersom begrepet betegner både en kontinuitet av innhold og utgivelse. Nøding ble slik en bekreftelse i at begrepet jeg anvendte var gyldig i bruk.

Det er derimot lettere å plassere adresseavisene, for disse tilhørte et adressekontor, og ville følgelig inneholde annonser derfra. Noen mer enn andre, slik en kritisk københavner påpekte i det han anklaget den bergenske adresseavisutgivers «Lige gyldighed mod egen Fordeel og Abonnenterne». Annonnene var så mange at adresseavisen opplevdes uleselig.⁵³ Fiskaa syntes i henhold til dette å treffe godt med spørsmålet om adresseavisen ikke kanskje «rettere burde hete – annonsebladet».⁵⁴ Tyskernes bruk av litterære tekster i sine adresseavisere var muligens i frykt for slike klager.

2.2 Trykkefrihetens innføring

Det var den tyske livlegen til Christian VII., Johann Friedrich Struensee, som kom til å innføre trykkefrihet i Danmark-Norge. Han overtok defacto makt av det dansk-norske riket i desember 1770 gjennom selverklæring av å fungere som kongens *maître des requêtes*.⁵⁵ Alle skriftlige henvendelser til kongen skulle gjennomgå ham først. Struensee hadde gjennom sin gode relasjon til kongen fått avskjediget gamle ministre som Moltke og Reventlow, opphevet konsilet, og sørget for at ordningen om at kollegiesjefen personlig fremla saker angående kollegiets embetsområdes fremfor kongen ble avskaffet.⁵⁶ Ryddet bort var all motstand, og Struensee visste hvordan han skulle behandle kongen, både fysisk og psykisk.⁵⁷

Gjennom de to årene Struensee satt med makten ble en storm av kabinettordre utstedt, i gjennomsnitt nesten tre om dagen.⁵⁸ Den første ordren han utedte datert 14.09.1770 handlet om trykkefrihet:⁵⁹

⁵² Nøding 2007: 40

⁵³ Dahl 2010a: 152

⁵⁴ Fiskaa 1985: 12

⁵⁵ Feldbæk 1982: 76

⁵⁶ Feldbæk 1982: 75

⁵⁷ Feldbæk 1982: 75

⁵⁸ Commager 1967: 358

⁵⁹ Ihalainen 2011: 145

«Da vi fuldkommelige holde for, at det er saavel skadeligt for Sandheds upartiske Undersøgning, som og hinderligt i at oplyse de ældre Tiders Vildfarelser og Fordomme, naar redeligen sindede [...] (borgere) skrækkes fra eller forhindres at skrive frit, efter deres Indsigt [...] samt at angribe Misbruge og lægge Fordomme for Dagen; og Vi i saadan Betragtning, efter nøye Overlæg allernaadigst have besluttet udi Vores Riger og Lande i Almindelighed at tillade en uindskrænket Frihed ...».⁶⁰

Meddelelsen innførte en uinnskrenket trykkefrihet i riket, og ble sendt fra konsilet til ulike autoriteter som skulle videreformidle innholdet. I København var det universitets-pedellen som gikk rundt med reskriptet til de ulike trykkeriene og avisutgiverne. «*Forevist os. Brødrene Berling*» undertegnet blant annet publisistene av *Berlingske Tidende* informasjonsskrivet.⁶¹

I utgangspunktet hadde det vært *Christian den femtes lov av 1683/87* som hadde vært gjeldende for bestemmelser tilknyttet trykking av periodika.⁶²

«Ingen må noget lade trykke i riget, eller andenstæds noget skrift, kongens højhed, regjæringen, eller politien angående, med mindre det af dennem bliver igiennem seet, som kongen dertil forordner; hvo derimod gjør, straffis efter sagens beskaffenhed».⁶³

En svevende strafferamme som i verste fall kunne ende med henrettelse på hjul og stegle.⁶⁴ Styringsmaktens representative offentlighet var så viktig å bevare gjennom slike offentlige seremonier, at om den eventuelle person denne straff skulle ramme var rømt landet, ble en liknende prosesjon utført gjennom bruk av en livløs dokke, hvilket i hovedstaden fant sted den 6. september 1661.⁶⁵

Det ble derimot raskt klart ved pressens utbredelse at det krevdes ytterligere bestemmelser for å beholde kontroll over den. I 1701 ankom derfor en instruks til avisutgivere, og denne ble konstatert på ny i 1756. Det ble her beordret å ikke trykke nyheter uten at de hadde vært underlagt sensur, altså «de bestemmelsene som myndighetene påla innbyggerne av Danmark-Norge når det gjaldt deres offentlige ytringer», og følgelig blitt approbert av sensurkommisærerne.⁶⁶ Videre skulle intet trykkes som kunne virke skadelig på konge eller

⁶⁰ Vogel- Jørgensen 1949: 134: Egen påført parentes og parafisering.

⁶¹ Vogel- Jørgensen 1949: 135: Københavnsk avis.

⁶² Originalspråk/norsk oversettelse

⁶³ Christian den femtes norske lov 1687: kap. 20: 1.-, og 2. art.

⁶⁴ Rian 2014: 122

⁶⁵ Rian 2014: 123

⁶⁶ Rian 2014: 144, jf. 172

Lov, reskript, forordning, og instruks er ulike begreper som i oppgaven vil bli anvendt for å gjengi de rådende «bestemmelser for sensur», eller «vilkår for ytringer», om enn de er innskrenkede eller oppmykende. Loven er gjennom hele perioden den samme, Christian V. lov av 1683/87. Forordninger er fellesnavnet på alminnelige lover gitt av kongen rettet mot allmennheten. Reskripter var befalinger rettet fra kongen til andre myndighetspersoner som da skulle etterleve disse. En instruks er at kongen instruerer en gitt gruppe om noe, en for «de gjeldende» spesifikk ordre. Brudd på alle bestemmelsene ble straffet som ved ordinære lovbrudd. Dette kommer i oppgaven ikke til behandles ytterligere, men alle bestemmelsene kommer til å bli navngitt korrekt.

utenriksdiplomater, seremonier skulle beskrives nøyaktig, og utenlandske nyheter skulle være uten ytterligere beskrivelser og fritflytende tanker. «Journalistisk frihet» ble slik sett slått i hjel før det kunne oppstå.

Struensee hadde selv opplevd sensurens konsekvenser når han i Altona utgav «Maanedsskrift til Nytte og Fornøjelse» i 1763.⁶⁷ Her uttrykte han blant annet kritikk mot forestillingen av kongen som guds utvalgte på denne jord i det han skrev: «Dere (kongen) uttaler kun et allmechtig: Bli til! Og straks forvandles tjeneren til embetsmann».⁶⁸ Bladet måtte raskt gå inn på grunn av dets kritiske holdning.⁶⁹ Dansk historiker Asser Amidsen påstår at holdningene Struensee fremsatt i bladet nok var litt frimodige, men ikke revolusjonerende. Det har vært fremlagt mange teorier om Struensees vei til makten, men Amidsen mener at man ikke egentlig behøver å forklare så meget. Som populær lege og sønn av superintendenten Adam Struensee, var hans utpekning helt ordinær.⁷⁰

2.3 Adresseavisenes møte med trykkefriheten

Trykkefrihetstiden av 1770-1773 åpnet opp for et friere ytringsklima enn noen gang sett i det dansk-norske riket, men dette behøvde ikke å bety at den ble tatt i bruk. Torkild Vogel-Jørgensen, forfatter av *Berlingske Tidende* tohundreårshistorie forklar at innføring av trykkefriheten hadde liten effekt på pressen:

«Man fulgte den tidligere linie. Det kan maaske forbavse Nutiden, at man ikke med begge Hænder greb, hvad der blev givet, men ses f.eks. hen til, hvor langt op i det nittende Aarhundrede det varede, før den danske Bonde-stand blev sig den ved Grundloven erhvervede Lighed og Frihed bedvist, kan det ikke undre, at Datidens presse ikke fra den ene Dag til den anden kunde slaa om».⁷¹

Berlingske Tidende skiller seg i dette henseende ikke ut fra annen dansk presse i tiden.⁷² Kun ved ett tilfelle påstår Vogel-Jørgensen å ha funnet noe i avisen som kunne antydes å ha vært kritiserende, da overfor Sturenses forhold med dronning Caroline Mathilde, hvor «ikke een af læserne vil ha undladt at forstaa Meningen».⁷³

⁶⁶ Krefting et al. 2014: 11: Gjennom et imprimatur, altså et «kan trykkes-stempel», gitt av biskopen eller professor ved universitetet som bevis på at materiale er gjennomgått og blitt godkjent til å komme på trykk.

⁶⁷ Wittich 1887: 21

⁶⁸ Wittich 1887: 22: «Ihr heisst mit Recht die Götter unsrer Erde; Denn ihr erschafft - ÖschÖne That. Ihr sprecht nur ein allmächtig; Werde, Schenll wird aus dem Lakai `n - ein Rath». Egen oversettelse og påføring av parentes.

⁶⁹ Amidsen 2002: 28

⁷⁰ Amidsen 2002: 29

⁷¹ Vogel-Jørgensen 1949: 135

⁷² Vogel-Jørgensen 1949: 135

⁷³ Vogel-Jørgensen 1949: 137

Vogel-Jørgensens påstand viser seg derimot mindre nøyaktig overfor de norske adresseavisene. Det «har vært hevdet – i en historiografisk tradisjon fra Ludvig Daae – at Intelligenssedlene i Christiania ble fylt av grove norskpatriotiske ytringer med brodd mot regjeringen», da under trykkefrihetstiden, forklarer historiker Øystein Rian.⁷⁴ Også dansk historiker Edvard Holm forklarer at «Det i Kristiania utkommende Blad «Intelligenssedler» opptok baade Artikler og Vers, der indeholdt de skarpeste udtryk over Forholdenes Slethed».⁷⁵

Dette var derimot ikke tilfellet for Trondheims adresseavis under trykkefrihetstiden. Den beveget seg ikke en gang ut i de frihetene som nå fantes. «Hadde man (adresseavisen) som eneste kilde til hendelsene i rikene, ville man altså ingen ting få vite om en av de avgjørende politiske og tekstkulturelle hendelsene i dansk-norsk 1700-tall».⁷⁶ Til gjengjeld deltok adresseavisen i den fremvoksende *vitenskapsoffentligheten* i byen.⁷⁷

Noenlunde det samme gjaldt for Bergens adresseavis, hvor det var politimesteren selv, Ole Brose, som publiserte den.⁷⁸ Regimekritikk fantes ikke, men etter påskebrannen i 1771 (som fant sted 3. påskedag) bredte det seg et anklagende forum både i og utenfor adresseavisen angående hvem som hadde skyld i brannen.⁷⁹ Brose rykket selv inn i adresseavisen 30. mars 1772 med en erklæring om egen uskyld vedrørende debattens omgang igjennom adresseavisen.⁸⁰

Brose var muligens redd for å bli dratt inn på teppet på bakgrunn av innstramningen som alt hadde funnet sted et år etter trykkefrihetens innføring. Vi får vite gjennom Bolle Willium Luxdorff, eneste embedsmann i kancelliet som beholdt sin posisjon både under og etter Struensees bestyrelse, som har bevart mesteparten av det trykkede materiale vi har fra Struensee perioden, at dets innhold i den uinnskrenkede tiden var farlig.⁸¹ I det hele hadde den nyanskaffede frihet bydd på «en Syndflod af næsten uden undtagelse anonyme Pamfletter, Skandskrifter, Viser, Skillingstrykk av mange arter (som var) platte, vulgære indtil det obskøne».⁸² Oppfatningen deles av Holm gode hundre år senere i det han beskriver det som

⁷⁴ Rian 2014: 311

⁷⁵ Holm 1885: 134

Rian 2014: 33: Om Holm: «Den mest sentrale historiker i Danmark og Norge når det gjelder myndighetenes forhold til offentlige ytringer i Danmark-Norge 1537-1814».

⁷⁶ Dahl 2010a: 134: Egen påført parentes.

⁷⁷ Dahl 2010a: 134

⁷⁸ Dahl 2010a: 151

⁷⁹ Gripsrud 2017: 75

Dahl 2010a: 158

⁸⁰ Dahl 2010a: 159

⁸¹ Horstbøll et.al. 2020: 37, jf. 41

⁸² Vogel- Jørgensen 1949: 137: Egen påført parentes.

«et sandt Taalmodighedsarbejde at lese den store Luxdorpske Samling paa Kongens Bibliothek i 45 bind», med 1051 ulike skrifter.⁸³

Følgelig ble det forklart ved reskript den 7. oktober 1771 når det kom til blant annet opprørske skrifter at «omendskjønt al Censur var ophævet, skulde dog enhver, som skrev noget, være ansvarlig for, at det ikke stred mod de nugældende Love og Forordninger» (dvs. Christian V lov av 1683/87). Ingen boktrykker måtte utgi skrift, hvis forfatter han ikke kjente, og kom om ikke til å måtte stå til ansvar for tekstens innhold.⁸⁴ På dette vis ble bruken av anonymitet og pseudonymer innskrenket.

2.4 Det usikre rom for trykkefrihet

Det finnes i utgangspunktet to måter å definere trykkefrihetstiden på. Den første er smal og tar utgangspunkt i tiden for uinnskrenket trykkefrihet, altså 14.09.1770- 07.09.1771, fra dets innføring til reskriptet av 7. oktober det påfølgende år. Den brede definisjonen ser på perioden fra dens innføring til dens konkrete inndragelse gjennom reskript 20.09.1773.⁸⁵ Det finnes derimot en tredje måte å definere perioden på, da en mellomstor en av 14.09.1770- 17.01.1772, med et påfølgende rom av *usikkerhet* frem til inndragelsen av 1773.

Vogel-Jørgensen fremmer et slikt begrep. Han mente at historikere før ham hadde vært alt for opptatte av innholdet i de ulike bestemmelsene, fremfor faktisk historie. Vogel-Jørgensen fremsetter følgelig den københavnske presses reaksjon på arrestasjonen av Struensee som en eksemplifisering av dette. Det ble i hovedstadens adresseavis lovet samme dag at «De i dag ved Hoffet passerede betydelige Forandringer vil vi forbeholde os at anføre, til en autorisert Efterretning bliver bekiendgjort [...] til næste Blad».⁸⁶ Løftet ble brutt, og i et senere nummer av 27. januar ble det simpelthen talt om noen «nylig arresterede Statsfanger». Skulle ikke leseren ha vært klar over palassrevolusjonen som nylig hadde funnet sted, ville ikke dette innlegget vært av usedvanlig interesse.

Struensees bestyrelse av Danmark-Norge viste seg nemlig å være kortfattet i det kongefamilien slo tilbake natten til 17. januar 1772. Enkedronningen Juliane Marie hadde presset kongen til å underskrive en arrestordre for Caroline Mathilde, Struensee, hans nærmeste hjelper Enevold Brandt, og flere av deres tilhengere. Struensee og Brandt ble dømt for majestetkrenkelse, og deres straff «blev ekskrevet for øjnene af en tusindtallig

⁸³ Holm 1885: 29

⁸⁴ Holm 1885: 6

⁸⁵ Se kapittel 3.3.

⁸⁶ Vogel-Jørgensen 1949: 137-138: Egen parafrasering.

tilskuerskare uden for København den 28. april 1772», og bestod i at de først «fik afhugget højre hånd og derpå hovudet, hvorefter kroppen blev parteret og lagt på hjul og stejle».⁸⁷

Palassrevolusjonen var alt vel kjent gjennom hovedstatens gater fordi: «Kongen samme Aften, som Begivenhederne var sket om Morgen, kørte Byen rundt og lod sig hylde af Gadens Mængder [...] paa Grund af det [...] som alle dog kendte gennem Rygter», men da ikke gjennom pressen.⁸⁸ Noe må ha skjedd mellom adresseavisens lovnad den 17., og det snevre innlegget om statsfanger den 27. samme måned.

Enten var det slik at publisistene kollektivt ble usikre på hva den kommende tid ville by på i henhold til de gitte vilkår for ytringer, hvilket syntes lite sannsynlig ettersom adresseavisen jo nettopp hadde lovet å gjengi hendelsene som hadde funnet sted i neste ukeblad når disse kunne berettes om med sikkerhet, eller så truet den nå reetablerte styringsmakten publisistene i skjul. Muligens rakk ikke disse ut samme dag som Struensees fall, noe som vil forklare adresseavisens lovnad. Vogel-Jørgensen fastsetter i henhold til dette at «naturligvis er den uoffisielle Censur alltid endnu langt farligere end den officielle».⁸⁹ På dette vis ble trykkefriheten uoffisielt avsluttet i alt i 1772, og den påfølgende tid frem mot den offisielle inndragelsen av 1773 et *usikkert rom* for ytringer. Det er derved mulig, dog noe ironisk, at politimester Brose fryktet reprimander gjennom den uoffisielle sensur.

Som forklart i innledningen finnes det ett enkelt nummer av adresseavisen ifra Christiansand stiftamt i perioden for trykkefrihetstidens smale betydning, og tre ifra periodens usikre rom. Disse vil i de neste delkapitler undersøkes i kontekst av tidens vilkår for ytringer, og deretter prøves plassert i forhold til de andre norske adresseavisenes tilnærming til trykkefrihetstiden.

2.5 En uinteressert nordmanns simple tanker under trykkefrihetstiden

Mandag 22. 07. 1771 blir «3. die Aargang No. 29» av den håndskrevne adresseavisen *Kongelig Privilegerede Adresse Contiors Efterretninger* utgitt i Arendal av Hans Dreyer i trykkefrihetstidens smale betydning.⁹⁰ Den første siden i nummeret bærer tittelen «En uinteressert Nordmanns Simple tanker». Det var som oftest slik, i hvert fall i oppgavens undersøkte periodika, at de litterære, lengre, og viktige tekstene ble plassert på åpningsssidene,

⁸⁷ Feldbæk 1982: 76-77

⁸⁸ Vogel-Jørgensen 1949: 138: Egen parafrasering.

⁸⁹ Vogel-Jørgensen 1949: 138

⁹⁰ Jeg påtar egen skyld for enhver transkriberingsfeil. Kildematerialet er tidvis utydelig i den grad at flere bokstaver gjentatte steder (særlig i papirets brettekant) ikke kan tydes. Jeg har i disse tilfellene antatt ordbruk. Heldigvis har dette stort sett funnet sted der originalordet er enkelt å gjette seg frem til i kontekst, som ordet «Thi». Ei heller har jeg transkribert gotisk før, så læringsprosessen er enda pågående i skrivende stund.

mens resten av det typiske adressekontorrelaterte stoffet som Fiskaa listet opp kom på de påfølgende sidene. Etter tekstens konklusjon får vi derimot ikke vite hvem denne nordmannen var, nettopp i en periode som tillot det.

Forfatteren går rett til verks med en skuddsalve i første linje: «De seenere tiider har givet nogle Borgere iblandt os en fordømmelig herkse-syge, den de efter haanden har drevet alt videre, og til sidst saa vidt, at med-borgernes og det ganske Lands Ruin har fulgt deraf». Visse borgere hadde angivelig bedrevet en utnyttelse av sin maktposisjon som følgelig har medbragt, eller kanskje mer korrekt ville medbringe, hele landets ruining. Hva er det her som har skjedd?

Forfatteren forklarer situasjonens oppkomst ved å gjengi at borgerskapet de siste tjueårene har «*til- forpagtedt sig Hans Mayestets Told og Consumptions Intrader*». Tollen er av ordinær art, mens *consumptionen* omhandler en egen innføringskostnad på «*tærende varer*», blant annet mat.⁹¹ *Intrader* betyr i denne kontekst statsinntekter, som da disse herskesyke borgere angivelig hadde tildratt seg.⁹² Forpaktningsordningen som den anonyme skribenten referer til må forklares nærmere.

Norge, i kontrast til hertugdømmene, fikk aldri en egen bank hvor penger kunne lånes som følge av helstatspolitikken.⁹³ Dette førte til at man måtte ordne seg «som best man kunne, men på en måte som begunstiget de få og ikke de mange».⁹⁴ Disse «få» anskaffet seg slike ordninger hovedsakelig på tre ulike vis.

For det første kunne de bedrive *remittering*. Veien mellom Norge og Danmark var lang, kun en forsendelse av post gjennom postruten fra Christiania til København tok fem dager, og dessuten var transport av statsinntekter både dyrt og risikabelt.⁹⁵ Tollinntektene nordafjells ble for eksempel kun innbetalt to ganger årlig. Borgere som i utgangspunktet var bemidlet kunne følgelig påta seg oppgaven av å samle inn statsinntekter fra sitt lokalområde, altså bedrive *remittering*, og deretter planlegge og gjennomføre transport av dette når tiden for det ankom. Ordningen var med en andre ord en form for statlig utkontraktering.⁹⁶

Den neste metoden omhandlet påtakelsen av status og arbeidsoppgave som *tollforpagter*. En forpagter er en «person som har noget i forpagtning: [...] hvis indtægter oppebæres af den

⁹¹ Holbergordbog: *Consumption*.

⁹² Meyers Fremmedordbog: *Intrader*.

⁹³ Dyrvik & Feldbæk 1996: 20

⁹⁴ Sogner 1996: 152

⁹⁵ Dahl 2010a: 55

⁹⁶ Sogner 1996: 152

forpagtede mod en fastsat (årlig) afgift til øvrigheden».⁹⁷ Altså påtok en borger seg rollen av å inndrive toll i sitt lokalområde. Til gjengjeld var forpakteren bundet til å betale staten en forhåndsavtalt avgift.⁹⁸

Begge løsningene, remittering og forpaktning, var gunstige fordi de tillot den ansvarlige å periodevis besitte store mengder kapital. Dette tillot igjen investeringer, såfremt myndighetene fikk det de skulle når tiden for innsamling kom. Men, på grunn av at satsene var forhåndsbestemte, og de ansvarlige naturligvis trengte «endelig hjelp» til å bedrive inndriving og endelig utsendelse, kunne de også betjene seg selv med mellomlegget. Hans Hornemann hadde angivelig en fortjeneste på 100% gjennom å bedrive remittering fra Trondheim.⁹⁹

Bruken av offentlige kasser var også en mulighet, men syntes noe mer volatilt behandlet av begge parter. På bakgrunn av sjuårskrigen (1756-63), på tross av suksessfull nøytralitet, hadde kostnadene for riket vært store. Av denne grunn ble det utstedt en ekstraordinær skatt på en riksdal i året pr. innbygger. På samme vis som ved remittering og forpaktning førte dette til lokal pengeopphopping før videre transport, hvilke de øvrige borgerne kunne benytte på liknende vis med remittering og tollforpakterordningen.¹⁰⁰

Strengt tollordninger var en del av det større økonomiske tankegodset som rådet i perioden for helstaten, hvilken i etterkant er blitt titulert med merkantilisme.¹⁰¹ Dets mål var å være mest mulig selvforsynt, slik at import ble minimert, og eksport maksimert, hvilket igjen skulle lede til en positiv handelsbalanse og påfølgende god økonomi. Dessuten var dette «første gang man på regjeringsplan forsøkte å sette ut i livet en helhetlig økonomisk politikk (i Danmark-Norge)».¹⁰² Forholdet mellom det danske kornmonopol og norske jernmonopol på bakgrunn av den merkantilistiske politikken i perioden er blant annet en tidløs diskusjon i norgeshistoriens historiografi.¹⁰³

De statlig tilsatte forpakterne hadde i henhold til den uinteresserte nordmannen «formedelst fede sportler fundet sin gode Regning ved disse kiere forpagtere som gjerne har kundet betale vel for sig paa Publici Bekostning». Altså betjenes avgiften til myndighetene på folkets

⁹⁷ Holbergordbog: *Forpagter*. Egen påført parentes og parafrasering.

⁹⁸ Sogner 1996: 154

⁹⁹ Sogner 1996: 154

¹⁰⁰ Sogner 1996: 155: For eksempel Jakob Juel som måtte flykte landet etter å ha brukt kassen uansvarlig. I motsetning ble kassene i Bergen og Trondheim lagt under lås og slå, under både en bevoktet festning og ilagt dobbeltnøkkel.

¹⁰¹ Rian 2014: 119

¹⁰² Sogner 1996: 113: Egen påført parentes.

¹⁰³ Fra Sars 1891: 74, til Steen 1932: 186, og Dyrvik 2011: 196.

bekostning. Sitatet oser simpelthen av ironi ved bruken av «kjære», og den nå, må man kunne si, interesserte forfatteren fortsetter:

«Imidlertid have de haft herredømme over med-borgerne, have tvunget sig til den meeste og fedeste *Negotie*, drevet *Priserne* paa den indbragt *Wahre* til den høyde de wille have dem, saaledes at alt hvad der behøved til føde og klæder er dobbelt saa dyrt, som før *Told* forpagtningen kom i brug».

Forpakterne har med andre ord gått særdeles langt i å betjene seg selv med «den tykkeste og største mengden handel».¹⁰⁴ Alt var nå angivelig blitt dobbelt så dyrt som før forpaktningen ble tatt i bruk, og begrunnelsen for dette lå neppe i generell inflasjon. I det hele syntes nordmannen å peke på at forpaktningens ordning ikke fungerer. Det er ikke København som i dette tilfellet er «blodiglen» hengende på det norske riket, men sistnevntes egne borgere.¹⁰⁵

De herske-syke borgerne hadde angivelig:

«faaet leylighed at give love og indjage skræk i de Øvrige Borgere, som ikke har torde andet end adlyde de herrer *Told* forpagtere eller saa kaldede *Directeurs*, der *Commenderer* sig *Told Casse* og eller haver adgang til at plage hvem de vil ...»

«Direktørene» syntes her å ha blitt tilegnet to tredjedeler av hele statens maktgrunnlag, lovgivning og monopol på voldsutøvelse.¹⁰⁶ Det kan tiltenkes at forpakterne gjennom dette hadde satt tollsatsene der de selv ønsker, sannsynligvis innenfor visse rimelighetens grenser ettersom forfatteren jevnt over anvender overdrivelser for å hamre gjennom sitt poeng. Et sted ville styringsmakten trukket grensen for tollsatter.

For å kunne bedrive innsamlingen slik forpakterne selv ønsket, hadde de tatt også overtatt lønnsutbetaling til de lokalt plasserte kongelige tollerne i området, og på dette vis har «kunnet tilbringe sig myndighet [...] for at ryde af *Weyen* alt hvad kunde hindre deres dispotiske *Tragter* ...». Den anonyme skribenten tilegner derimot de kongelige tollerne en viss ettergivenhet i det at de «jo paa en slags maade har gjort seg dem hengiven paa det de kunde være sikker paa alle sider, og regiere fyrstelig».

Forpakterne har tross alt en form for kongelig mandat til å bedrive sitt arbeide, uten å være embedsmenn, og de kongelige tollerne gjennom å føye seg under forpakterne utøver derved kongens vilje på ett vis. Mesteparten av kritikken i teksten rettes mot forpakterne, men det er

¹⁰⁴ Holdbergordbogen: *Negotie*.

¹⁰⁵ Mykland 1978: 28-37: «En blodigle på legemet».

¹⁰⁶ Tollerne manglet tilsynelatende bare en privat arme for forsvar.

ikke til å unngå at det anvises til en viss latterliggjøring av de kongelige tollerne gjennom deres i henhold til tekstens språkbruk «subordinering» under førstnevnte.

Avslutningsvis snur nordmannen seg bort sin unnskyldning av de kongelige tollerne og konkluderer i at «kort sagt har de (forpakterne) undertvunget sig baade Kiøbstad og Landmanden og tilveyebragt ødeleggelse for begge Deele». Sik som ved panegyrikken er nordmannens overdrivelser nærmest frastøtende. Hvorvidt dette er gjort i faktisk sinne, eller som et litterært virkemiddel vil dessverre forbli uvisst.

2.6 En åpenbar kritisk offentlighet?

Trykkefrihetstidens mest betente tekster var gjerne anonymt publisert, eller underlagt et pseudonym, men flere har i ettertid blitt identifisert.¹⁰⁷ I samtiden var det gjerne også slik at «*alle visste hvem den anonyme var*», som ved Nicolai Wergeland i 1816 og hans påstand av at kornmonopolet hadde vært en forbrytelse mot Norge.¹⁰⁸ Kan Hans Dreyer, adresseavisens egen publisist, ha stått bak «En uinteressert Nordmans simple tanker»?

Det var ikke uhørt at tekster i samtidens ulike periodika var anonymt forfattet av dets egen publisist.¹⁰⁹ Som kongelig toller var Dreyer selv embetsmann, og det kan derfor være mulig at omtalen av at de kongelige tollerne simpelthen prøvde sitt beste i møte med forpakterne var for å forsvare, eller muligens unnskyldte, egen opptreden.¹¹⁰ Tvilen kan råde, men Dreyer var trolig enig i stoffets innhold ettersom det omhandlet ham selv, og han følgelig ikke var bundet til å trykke den.

I teksten er det først og fremst de herskesyke forpakterne, at kritikken, eller kanskje rettere sagt munnhuggeriet, rettes mot. Dernest påklages forpaktningens ordningen, og de økonomiske konsekvensene den har medbragt, og vil fortsette å medbringe, helt frem til kjøpstadens ødeleggelse. I noe mindre tekstlig omfang, men fortsatt tilstedte, antyder skribenten at styringsmakten ikke lengre her besitter voldsmonopol. Forpakterne fastsetter selv lovene og innjager skrekk mot de som stiller seg imot. Også de kongelige tollerne kritiseres, om enn under en viss unnskyldning. Fellesnevneren for hele tekstens kritikk er derimot bare en kandidat, og det er styringsmaktens politikk.

Kongelige Privelegerede Adresse-Contoires Efterretninger udi Christiansand Stift inneholdt da, i sitt eneste kjente nummer bevart ifra trykkefrihetstidens samle betydning, en åpenbar

¹⁰⁷ Rian 2014: 311: Eksempelvis «Jeppe paa Bierget» og «von Westen».

¹⁰⁸ Sogner 1996: 119

¹⁰⁹ Gripsrud 2017: 76

¹¹⁰ Fiksaas 1985: 15

kritikk som i henhold til både instruksen av 1756, og kongens lov av 1683/87 trolig ikke ville vært skrevet i det som var adresseavisens forutgående årgang av 1769, og vil heller ikke påvises i de resterende numrene fra perioden for usikkerhet. Følgelig er teksten også injurierende mot offentlig ansatte, og slik vi i neste hovedkapittel skal se ved *Christiansandske Uge-Blade*, var dette noe som ble etterfulgt med iver fra styringsmaktens side.

Samstundes syntes ikke teksten hovedsakelig å operer innen en habermask sfære for borgerlig offentlighet, det oppfordres ikke her til en kritisk meningsbrytning satt i offentligheten. Derimot vender teksten seg mer i retning av det som kan beskrives som Hans Petter Suhms *offentlighetsideal*.¹¹¹

Suhm var i tiden kjent som forfatter, publisist, og offentlig ansatt historiker, og tronet over en boksamling på 100.000 bind, trolig blant Europas største på 1700-tallet.¹¹² Han bidro også til etablering av det som skulle bli *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab* i 1760 i Trondheim.¹¹³ Suhm var i tiden deltaker av den offentligheten Krefting betegner med *hemmelig*. I sin siste forfattede tekst, upublisert frem til 1918, gjengir Suhm «En Del hemmelige Efterretninger om de Danske konger efter Souveraineteten», stoff sannsynligvis alt kjent i tiden, og som dessuten trolig bidro til spredningen av ideen om en «friere og mer åpen politisk offentlighet».¹¹⁴

Suhms hovedprinsipp for offentlighet var et alt skulle frem i lyset. Innsyn var det viktigste, om enn denne var god eller ei. Dette gjaldt ikke bare personopplysninger, men også historiske dokumenter og økonomiske arkiv. Nordmannens simple tanker syntes ikke å fremme et rom for meningsbrytning, men fremsetter et rom for innsikt fra publikums side i hvordan styringsmaktens politikk påvirker byen. Den anonymes teksten opererer verken hemmelig eller skjult, og må være en del av en i oppgavens undersøkte tidsperiode mindre utbredt offentlighet, en *åpenbar kritisk offentlighet*.

Utafra det tilgjengelige kildematerialet ifra trykkefrihetstidens smale betydning, må det antas at Dreyers håndskrevne adresseavis lå nærmere *Christianias Norske Intelligenz-Seddeler* sin tilnærming til friheten, enn det andre norske adresseaviser og *Københavnske aviser* gjorde.

¹¹¹ Bjørkøy 2019: 332, jf. 347

Sfæren forstås mer som et rom for kritisk meningsbrytning og utveksling av argumenter påfulgt av en resonering hos det nå allment deltagende publikum (borgerskapet).

¹¹² Bjørkøy 2019: 335

¹¹³ Maliks 2011: 115: Det ville gå syv år før selskapet fikk predikatet «kongelig».

¹¹⁴ Bjørkøy 2019: 345

Sammenkoplingstrenden mellom Kristiansands ulike periodika av 1768-1814 og Christianias adresseavis, vil også vise seg ytterligere i løpet av oppgavens kommende innhold, og Dreyers adresseavis vil igjen falle under oppgavens lupe i dens avsluttende del.

De resterende numrene som er bevart ifra trykkefrihetens usikre rom inneholder som alt forklart intet materiale som kan sammenliknes med den uinteresserte nordmannens. Det kan derfor tenkes at Dreyer strammet inn på adresseavisens innhold, enten som resultat av innstramningen i 1771, eller som følge av det kommende usikre rom. Tekstene tar følgelig også avstand fra dikt og anekdoter som kan syntes å ibo politiske meninger.

Av lengre tekster finnes det her blant annet en gratulasjon for den kopulerende «Hr. Capitian Friedrich Biørn» som rådes nå til å anvende sin tidligere kunnskap med sverd og ledelse og omgjøre den til å være «*læmfeldig naar du selv Commendere, saa kan Du Trind for Trind til Maalet Avegnere, paa saadan Malde kand du seyeren opnaae, og før Du venter et besiælet bytte faar*», da hans nygifte kone, «*Jomfrue Karen Kierstiine Werdan*». ¹¹⁵ Et lite pek på tidens kvinnesyn.

Hans Dreyer forlater med tiden stiftamtet og tar følgelig med seg rettigheten til å drive adressekontor her. Følgelig stod Christiansand stiftamt nå uten både adressekontor og lokalutgitt periodika. Tilstanden vedblev frem til 1779, hvor byens «magistrat og «videnskabsdyrkere»» endelig hadde formået en kandidat til å gjenoppta Dreyers rolle. ¹¹⁶ En rekke hindringer lå derimot i veien for den vordende boktrykker Andreas Swane.

¹¹⁵ *Kongelige Privelegerede Adresse-Contoirs Efterretninger udi Christiansand Stift stift no.8: 24.02.1772*

¹¹⁶ Steen 1941: 380

3.0 Imellom adresseaviser

Adressekontoret, hvor innbyggerne kunne komme for å tilegne seg informasjon for en liten pengeslant, fantes det ingen av i Christiansand stiftamt etter Hans Dreyer forlot det.¹¹⁷ De andre norske adressekontorene i stiftsbyene fortsatte deres virksomhet kontinuerlig og utgav følgelig adresseaviser. Kristiansands posisjon var derfor unik. Men var det virkelig slik at stiftamtet i perioden (angivelig) 1772-1790 stod uten en tilsvarende institusjon?¹¹⁸

For å besvare dette vil tidens vilkår for ytringer undersøkes nærmere. Kategoriseringen av *Christiansandske Uge-Blade* som sjanger vil deretter prøves stadfestes med utgangspunkt i dens innhold og datidens styringsmakts syn på ukebladet. Avslutningsvis vil det jeg har valgt å kalle *sorenskriverfeiden* undersøkes som et uttrykk for utøvelse av borgerlig offentlighet i ukebladet, og samstundes vil det vises hvordan denne muligens også ble det egentlige startskudd for ukebladets forfall.

3.1 Privilegiumsveldet

For å forstå hvordan Kristiansand i en slik årrekke i det hele tatt kunne stå uten et adressekontor må privilegiumsordningene i tiden først omtales. Det å være innehaver av en adresseavis i Danmark-Norge på 1700-tallet var en omstendelig prosess av både privilegier og kostnader. Først og fremst måtte det søkes om et boktrykkerprivilegium om adressekontorets avis skulle kunne være trykket, hvilket var reglen i alle tilfeller utenom Dreyers adresseavis, og det tidligere nevnte eksemplaret fra Stavanger.¹¹⁹ Alt her ble det ført en stor kjepp i hjulet for de vordende utgiverne, for trykk kunne inneholde destruktivt materiale for myndighetenes representative offentlighet og måtte derfor underlegges bestemmelser.¹²⁰

Etter håndfestningen av 1536 ble to institusjoner blant statens viktigste tatt i bruk for å føre sensur.¹²¹ Disse var kirken, hvilken nå var blitt gjort statlig, og universitetet som innehav professorene, skolerte i teologi, og utdannet embetsmenn. Universitetet fikk også stønad direkte fra styringsmakten.¹²²

I *Kirkeordinansen* av 1537 ble det klargjort hva denne sensuren innebar for verdenshistorie brede korpus av litteratur; en innskrenking til syv bøker som var lovlig å eie. Deres innhold

¹¹⁷ Dahl 2010a: 178

¹¹⁸ Nøding 2007: 36

¹¹⁹ Rian 2014: 196

Se fotnote 9 i oppgaven.

¹²⁰ Habermas 1971: 4

¹²¹ Rian 2014: 144

¹²² Matzen 1879: 78

var, ikke overraskende, eksklusivt kristen lutheransk lære¹²³ Disse var *Bibelen*, Martin Luthers *Postille* og *Lille katekisme*, Philip Melanchthons *Apologia*, *Loci Communes*, og *Instructio visitationis Saxonica*, samt en kopi av kirkeordinansen til prestene.¹²⁴

Andre bøker skulle først granskes av imprimaturmyndighetene før de eventuelt nådde markedet.¹²⁵ Det ble også gjennom nye forordninger forbudt å føre inn usensurerte bøker trykket på dansk i utlandet, etterfulgt av bøker fra utlandet i det hele tatt.¹²⁶ Straffen for å føre inn, eller utgi en usensurert bok, var som «de der agter våre breve og bud».¹²⁷ En særdeles vag, men også snedig formulering. At straffeutmålingen var uklar førte naturligvis til frykt for den det skulle gjelde, og det tillot styringsmakten selv å bestemme straff utfra hvert enkelt tilfelle av eventuelt innhold som var «til stor forderv».¹²⁸

Frykten for bøkene meldte seg også personlig hos kong Christian den tredje, Danmarks monark av 1534-1559, og konge av Norge fra 1537-1559, hvilket han gjorde uttrykk for i et brev sendt til sin svigersønn kurfyrst August av Sachsen. Her skriver han at ingen bøker må trykkes, som ikke har vært lagt for øvrighetens sensur «for i modsat fald vil der blive for mange bøger, så at det gode blive blandet med det onde, og religionen vil så gå til grunde».¹²⁹

Kongen ønsket å beholde monopol på det trykkede ord, hovedsakelig for å opprettholde sin representative offentlighet, og det var da meget enklere å gjennomføre dette ved å holde trykkeriene i hovedstaten, vegg i vegg med sine sensorer. Rian påstår at prentekapasiteten i Norge ikke var større enn fem prosent av det den var i København.¹³⁰ Pressehistoriker Øivin Davidsen fremsetter også en teori over at provinsene i Danmark led enda mer som resultat av helstatspolitikken vedrørende dette enn det norske riket gjorde.¹³¹ Det var ikke snakk om et problem med den merkantilistiske plattform slik sett i forrige hovedkapittel ved den påklagede forpaktningens ordningen, men med den utstrakte sentraliseringspolitikken. Næringspolitiske årsaker forklarte den generelle bruken av privilegiumsordningene i tiden, da

¹²³ Ellingsen 1990: 9: Kirkehistoriker Terje Ellingsen forklarer at lovverket skulle bestemme kirkens nye skikkelse etter håndfestningen av 1536. «Kirkeordinansen av 1537 er en lov, utarbeidet og utstedt under kong Christian III. Ved denne lov ble reformasjonen innført i Norge (og resten av riket). [...] Dette lovverket utgjør derfor det mest omfattende og på flere måter det mest sentrale dokument fra reformasjonens historie i vårt land» (Egen påført parentes). Ordinansen hadde form som en 90-siders bok som oppleves mer lesbar og teologisk i sin natur enn et typisk lovverk fra tiden

¹²⁴ Kirkeordinansen av 1537: VI, jf. Ellingsen 1990: 107.

¹²⁵ Krefting et al. 2014: 11

¹²⁶ Dahl 2010a: 55: Stor trykkevirksomhet foregikk eksempelvis i dagens Tyskland.

¹²⁷ Rian 2014: 147: Altså «som de som ellers bryter våre regler».

¹²⁸ Kirkeordinansen av 1537: VI, jf. Ellingsen 1990: 106.

¹²⁹ Appel 2001: 383

¹³⁰ Rian 2014: 17

¹³¹ Davidsen 1943: 14

for å fremme oppstart og sikre drift av ulike typer produksjon, men i henhold til det trykte ord lå grunnen for kontroll gjennom privilegier i frykt for den etablerte offentlighetens kollaps.¹³²

De få privilegium som faktiske sirkulerte på 1600-tallet og 1700-tallet tilknyttet trykking var det derfor vanskelig å få fatt i, særlig i provinsene, og den vanligste måten å tildra seg et på var ikke å søke til kongen om et nytt. Det var derimot å gifte seg med enkene til avdøde privilegiumsholdere, kjøpe de direkte fra besitteren, eller vinne det på auksjon ved konkurs-, eller dødsbo.¹³³ Slik kunne bestanden av privilegier, og deres påfølgende trykk enklere kontrolleres ifra rikets sentrum.

3.2 Lokalsensur og en innovativ islending

Sensurordningen la i utgangspunkt lokk på mulighetene for å bedrive lokalpresse. Det kunne derimot skjernes et tiltakende tillitsbånd mellom myndighetene og deres embetsmenns ved sistnevntes tildelte rolle av å fungere som sensurmyndighet, hvilket ved tiden kom til å lette på trykket lokalt. Kirkehistoriker Jesper Jakobsen forklarer også at:

«Tradisjonelt hadde man fra øvrighedens side accepteret, at lærde mænd samlede og læste bøger, der ellers blev betragtet som forbudt læsning, også selvom lovgivningen i princippet ikke skelnede mellem lærdes og ulærdes læsning.»¹³⁴

Jakobsen forklarer videre at det ikke syntes til at noen av øvrighetens lærde person ble dømt for nettopp dette, og i 1740 ble det videre innført en lov som i praksis tillot de lærde å lese det de ønsket, så lenge de ikke solgte det videre til ulærde personer.¹³⁵ Konsekvensene av å vende slik «lærdes læsning» mot et allment publikum var derimot alvorlig, og ville i 1799 og 1800 bidra til dommer av landsforvisning.¹³⁶

Som resultat av tilliten til rikets øvrige ble Trondheim «*som første provinsby i riket [...]* tilstått en uinnskrenket lokal sensurautonomi i forhold til universitetet» i 1740.¹³⁷ Nok et tegn på at Davidsen kan ha rett i sin teori. Her var da det biskopen og rektoren ved katedralskolen som skulle føre sensur på materiale fra Jens Christian Winding sitt trykkeri.¹³⁸ Lokalsensur ble snarlig den gjeldende løsningen for resten av rikets ulike provinser.

Det var trolig ikke av altruistiske formål at embedsmenn søkte om tillatelse til å bedrive lokalsensur. Dansk rettshistoriker Henning Matzen viser nemlig til at en professor i 1691 fikk

¹³² Dahl 2010a: 96

¹³³ Jacobsen 1983: 27

¹³⁴ Jakobsen 2011: 28

¹³⁵ Rian 2014: 174

¹³⁶ Se kapittel 4.6.

¹³⁷ Maliks 2011: 101: Egen påført parentes.

¹³⁸ Maliks 2011: 103

utbetalt en mark for hvert sensurerte ark.¹³⁹ Ikke en dårlig avtale ved flere hundre siders lange bøker eller en stadig trykkende presse.

I den etablerte historiografien har denne «oppmykningen» i sensurtiltakene blitt sett på som et tegn på at «enevoldsmagten dalede».¹⁴⁰ Offentlighetshistoriker Jakob Maliks mener derimot at åpningen for lokalsensur var et tegn på at styringsmakten befestet deres lokalkontroll:

«(ordningen) etablerer lokal styrings- og kontrollmyndighet der denne tidligere i praksis knapt hadde eksistert. Sett fra den synsvinkel blir etableringen av lokal sensurorganisering et ledd i den allmenne tendensen til byråkratisering og profesjonalisering som finner sted under Christian 6».¹⁴¹

Maliks kan ha rett i denne påstanden, men det behøver ikke samtidig bety at den etablerte historiografien representert over gjennom den danske historiker Camillus Nyrop, tar feil. Da gitt de mulige utilsiktede konsekvensene av den nye ordningen. Ved lokale sensurordningen kunne pressen nå bre seg til rikets ulike provinser.

Kristiansand fikk som forklart sitt trykkeri i 1779 gjennom Andreas Swane. Det hadde da gått 297 år siden Danmarks første trykkeri ble etablert.¹⁴² Den første trykkemaskinen i Norge ankom Christiania i 1643, og Bergen fikk sin i 1721.¹⁴³ Det skulle derimot gå kortere tid mellom Københavns virkelige etablering av en adresseavis i 1759, og dens sjangerspredning til alle norske stiftsbyer innen ti år, som også da betydde de første norske avisene.¹⁴⁴

Sammenhengen mellom etablering av boktrykkeri og påfølgende opprettelse av adressekontor-, og avis påvises best av islendingen Joachim Wielandt. I sin tid var han trolig den viktigste fremdriver av trykkemediet i Danmark-Norge.¹⁴⁵ Wielandt søkte om boktrykkerprivilegium i 1719, og hadde da alt lagt opp en plan om å «utvikle forleggeri, bokhandel, bokbinderi og et akademisk orientert utleiebibliotek i tilknytning til trykkevirksomheten», som dessuten er det første kjente eksempelet av dette i dansk-norsk historie.¹⁴⁶

Adressekontor stod og på agendaen til Wietland, som sammen med Jacob Franz von der Osten som satt på privilegiet etablerte det første egentlige adressekontoret i riket, og utgav

¹³⁹ Matzen 1879: 216

¹⁴⁰ Maliks 2011: 97

¹⁴¹ Maliks 2011: 103: Egen påført parentes.

¹⁴² Brandtzæg & Strand 2021: 17

¹⁴³ Jacobsen 1983: 12, jf. 37

¹⁴⁴ Nøding 2007: 26

¹⁴⁵ Dahl 2010a: 34

¹⁴⁶ Dahl 2010a: 35

følgelig den kortlivede adresseavisen *Addres og Notifications Relation*.¹⁴⁷ Kontoret og adresseavisen var simpelthen et ledd i den bredere forretningsvirksomheten som omkranset Wielandts trykkeri. Mutualismen mellom trykkeri og adresseavis synes tydeligst i det sistnevnte i deres annonser gjengir at det «Paa bogtrykkeriet faaes Kiøbt!».

Der det finnes regler finnes det unntak, og dette gjør seg gjeldene i norsk historie gjennom boktrykker Samuel Conrad Schwach. Han utgav i 1763 det første nummeret av *Norske Intelligenz-Seddeler*, Norges første avis, som også tok form som en adresseavis.¹⁴⁸ I dette brøt Schwach ikke bare loven omkring ett privilegium, men to, hvilket «var nærmest å regne som en majestetsfornærmelse under eneveldet».¹⁴⁹ Og det er alt blitt vel etablert hva dette kunne medbringe.

Det hadde seg derimot slik at «nogle høye Herrer har givet den første Anledning til dette Værk. Det Almindeliges Nytte og Fornøyelse var deres Hensigt». Gjennom kontakter i de høye sirkler som etatråd Nicolai Feddersen, og Collett og Anker familiene, slo disse ring om Schwach som garantister overfor myndighetene gjennom et patron-klinet forhold.¹⁵⁰ Det å sikre seg en garantist i form av en person av høy status var viktig for skribentene som ville ytre seg offentligheten.¹⁵¹ Samtidig var det også slik at klienten måtte ha patronenes beste i forbehold, og ble derfor nødt til å påta en viss selvsensur.¹⁵²

Såfremt Schwach i sin adresseavis «*betreffer alleene Kongeriget Norge*», ville han teknisk sett ikke blande seg inn i Hans Holcks privilegium i København.¹⁵³ Holck prøvde selv å stevne Schwach for retten for hans utgivelse av adresseavisen, men det ble aldri noe av denne.¹⁵⁴ Saksomhandlingen vet vi dessverre lite om, men grunnen til dens frafall kan trolig forklares i myndighetenes ønske om adresseavisens etablering, da for å fungere som en direkte informasjonskanal til folket fra styringsmakten, samt å behjelpe stimulering av provinsenes handelsforetakende.¹⁵⁵

¹⁴⁷ Dahl 2010a: 36

¹⁴⁸ Nøding 2007: 26

¹⁴⁹ Dahl 2010a: 112

¹⁵⁰ Dahl 2010a: 112

¹⁵¹ Rian 2014: 222

¹⁵² Bjerkås & Dørum 2017: 67

¹⁵³ Nøding 2007: 27

¹⁵⁴ Nøding 2007: 26

¹⁵⁵ Habermas 1971: 20

3.3 Uge-Bladets innhold

Andreas Swane var muligens nokk et eksempel på et slikt unntak med sitt *Christiansandske Uge-Blade*. Som trykkesvenn hadde Swane opparbeidet seg erfaring hos både Schwach i Christiania, og Winding i Trondheim, og etter å ha blitt innkalt for å etablere trykkeri i byen syntes fremtiden lovende. Alt ville likevel ikke gå etter planen for Swane.¹⁵⁶ Hans Dreyer satt fortsatt på sitt privilegium til å drive adressekontor og utgi adresseavis, og selv om han nå ikke benyttet denne muligheten hadde Swane simpelthen ikke de økonomiske midlene til å inndrive den.¹⁵⁷ Tross mangelen på privilegium syntes Swane derimot å funnet sin egen vei for ukebladet, trolig inspirert av sin tidligere læremester Schwach.

For å illustrere dette poenget ble et tilfeldig nummer av en norsk adresseavis i perioden for ukebladets utgivelse valgt, og deretter sammenlignet med et tilsvarende nummer i ukebladet. Gjennom Bergens adresseavis ifra 5. februar 1785 får vi vite i en annonse at «hos Diedrich Bergman er god Røgetobak at bekomme til kiøbs», og at en «Condition søgende huusholderske» ber om at eventuelle interesserte melder seg til adressekontoret for nærmere henvisning.¹⁵⁸ Annonnene kom på siden av en del informasjon om auksjoner, skitelysninger, bortkomne saker, og en tekst i anledning kongens bursdag. Et typisk innhold for en hvilken som helst adresseavis i tiden.

I det tidsmessige mest nærliggende bladnummeret ifra Kristiansand, den 3. februar, befinner også en rekke annonser seg, blant annet om en «Condition søgende habil skriver-Dræng» som viser til at nærmere henvisning kan fås fra «Bogtrykkeriet». Og det blir også informert om at det hos en viss Tobiesen er til salgs «En rød mahlet og forgyldt Mands Slæde med Skrin, Nøgel og Laas, der til et nyt Doffilts hynde, siret med frynser og Snore ...».¹⁵⁹ Videre inneholder ukebladet informasjon om skiftelysninger, auksjoner, et skriv om kongens bursdag og informasjon om et funnet lommetørkle.

Som antydnet over ved sammenlikningen av *Christiansandske Uge-Blade* og Bergens adresseavis syntes deres innhold usedvanlig lik. Det fantes derimot eksempler hvor ukebladet skilte seg ut i dette henseende, og det første finner sted i 1780. Her fremsettes teksten «Korte Betragtninger fremsadte Til Erfarne Patriots nøyere Overvejelse».¹⁶⁰ Stykket omtaler

¹⁵⁶ Nøding 2007: 31

¹⁵⁷ Dahl 2010a: 178

¹⁵⁸ *Efterretninger fra Adresse-Contoiret i Bergen i Norge* no.6 1785

¹⁵⁹ *Christiansandske Uge-Blade* no.5 1785

¹⁶⁰ *Christiansandske Uge-Blade* no.4 1780

hovedsakelig økonomiske anliggender vedrørende innenlands-, og utenlandsproduksjon, og den endelige ferdigstilling av varer. Den ukjente forfatteren forklarer at:

«naar de (handelsmenn) kjøbe det fra et fremmed land, som kan forfærdiges i vores eget, saa handle de ligesaa daarligt som om de reve Brødet af deres hungrige venners mund, for at give fienden det [...] (dette) og mange andre ting, som jeg hverken kan eller tør optegne, saa skal man ikke undres ved, at Norge er saaledes paa knærne at der vil meget til, at hielpe det paa føde igien».

Tiden for trykkefrihet var i utgangspunktet over etter 20. oktober 1773. Reskriptet utstedt her klargjorde forbud om å la trykke i avis eller ukeblad det som:

«enten angår staten og regjeringen og almindelige foranstaltninger, eller andre stridsskrifter, især hvor personer derved angrebes, ej heller rygter eller andre opdigtede fortlællinger, som indeholder noget fornærmeligt eller uanstændigt».¹⁶¹

Overtredelser av reskriptet skulle straffes av den lokale politimester med bot som ikke kunne påklages til domstolene, eller ved «betaling med Straf paa vand og Brød» for de som ikke kunne betale boten på 50-200 riksdaler.¹⁶² Rian forklarer at «i kombinasjon av eldre straffetrusler og bestemmelsene i 1773 sikret regimet seg et rommelig batteri av sanksjoner mot skribenter».¹⁶³ Dansk historiker Edvard Holm påpeker at «visstnok vedblev Censuren at være ophævet; men det hjalp kun lidt, da Politimestervilkaarligheden var sat i stedet». Videre ble det også grepet inn i enkeltsaker relatert til pressen med ytterligere reskripter. Det kunne derfor konkluderes i at «trykkefriheten maatte nu gjælde for at være slaaet i hjel».¹⁶⁴

Hvordan kunne Swane da, med ansvar for alt han satt på trykk på bakgrunn av 1771 reskriptet, og det rommelige batteriet av sanksjoner myndighetene nå hadde tilgjengelig etter 1773, tillate en tekst i sitt ukeblad med innhold som egentlig tilhørte kongens hemmelighold, og derved ikke skulle frembringes offentligheten?

3.4 Den representative offentlighetens perestrojka

Maliks i sin doktoravhandling *Vilkår for offentlighet: sensur, økonomi og transformasjon av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730-1770* forklarer at det er i avhandlingens gitte periode, skjult av de store toårshendelsene under Struensee som kom etter, at dens borgerlige offentlighetsform ble dannet.¹⁶⁵

¹⁶¹ Rian 2014: 180

¹⁶² Holm 1885: 8

¹⁶³ Rian 2014: 181

¹⁶⁴ Holm 1885: 8

¹⁶⁵ Maliks 2011

Maliks fremsetter følgelig en hypotese om at det er ved åpningen «av det økonomiske saksområdet for offentlig drøfting at det politiske og samfunnskritiske perspektivet får innpass i det offentlige rom som derved transformeres».¹⁶⁶ Innpasset medbringer følgelig endringer i den politiske beslutningsstrukturen, som igjen fører til endring i eneveldet som styreform. Overgangen fra en representativ offentlighet til en borgerlig offentlighetsform er et hovedelement i Maliks transformasjonsprosess av det offentlige rom.¹⁶⁷

Transformasjonsprosessen begrunnes hovedsakelig i den lempelsen som i 1755 fant sted av en leddsetning i den tidligere siterte norske lov av 1687 vedrørende trykte ytringer.¹⁶⁸ I ønsket om å følge Europas andre store rikers opplysningsferd for å styrke eget rike, fulgte utilsiktede konsekvenser for helstaten. Overhoffsmarskalk Grev Adam Gottlob Moltke, «som i betydelig grad forvaltet kongens eneveldige makt», overså nemlig dette året utsendelsen av en invitasjon, til den ende (å tilføre opplysning i eneveldet og tette de kunnskapsfull som enda fantes på grunn av patrioters frykt, eller andre henseender som har medbragt manglende initiativ):

«foreslaaes visse Afhandlinger over de Videnskaber, som lover en almindelig Nytte, følgelig og burde være almindelig bekiende [...] til deri at oplyse, saa vidt skee kand, alle de Ting, hvis Application i daglig Brug tiener enhver efter Omstændighederne».¹⁶⁹

Invitasjonen var en oppfordring til deltakelse i et rom som frem til dette punkt hadde vært hemmelig, forbeholdt kongen og hans administrasjon. Det var en åpning for vitenskapelige og økonomiske ytringer, ergo politiske. Åpningen har både blitt tolket som et historisk skybrudd i eldre dansk historiografi, og som nokså irrelevant slik Rian ser det.¹⁷⁰ Maliks hypotese støttes av Bjerås og Dørum i den grad eneveldet på slikt vis ble en utilsiktet leverandør for en borgerlig offentlighetsform.¹⁷¹

Et forum for innsendelser og diskusjon over den dansk-norske økonomi kom derved på plass i 1757 som resultat av invitasjonen, *Danmarks og Norges Oeconomiske magazin*. Bladet var da et privat foretakende av Erik Pontoppidan, direkte støttet av myndighetene.¹⁷² Det ble derved opprettet en sfære for lovlig kritikk bestående av allmenheten. Publikum hadde nå fått plass i det offentlige rom.

¹⁶⁶ Maliks 2011: 11

¹⁶⁷ Maliks 2011: 15

¹⁶⁸ Maliks 2011: 221

¹⁶⁹ Maliks 2011: Vedlegg A: Egen påført parentes og parafisering.

¹⁷⁰ Rian 2014: 60

¹⁷¹ Bjerås & Dørum 2017: 20

¹⁷² Maliks 2011: 52

3.5 Skillet fra adresseavisene

Om enn loven fortsatt var den samme, kunne ikke lempelsen av 1755 kreves tilbake i ettertid, og innsendelser av økonomisk art, så fremt de opererte innenfor sømmelige former, ble derfor ikke påklaget. Teksten til de erfarne patrioter går noe langt i den den beskriver et Norge på knærne, og en frykt om å uttale seg, men samtidig støtter den opp om merkantilismens tankegods og fører smiger gjennom panegyrikk. Og det var ikke bare i Kristiansand at denne teksten hadde blitt trykket. I det forutgående år hadde den dekket åpningsssidene av *Christianias Norske Intelligenz-Seddel*.¹⁷³ Det fantes derimot et skille i hvordan teksten ble trykket mellom de to, og på dette vis forteller deres materialitet en betegnende forskjell mellom ukebladet og adresseavisen.

I *Christiansandske Uge-Blade* dekket «Korte Betragtninger fremsadte Til Erfarne Patriots nøyere Overveiyelse» alle ukebladets sider, men i adresseavisen ble det utført et spesialtiltak ved dens trykking. Både de forutgående og etterfølgende numrene av *Norske Intelligenz-Seddel* bestod av fire sider, hvilket var normen for året, men nummeret som inneholdt betraktningene ble trykket med seks sider. Annonser var å finne på de to siste sidene. Det kan se ut til at Schwach var forpliktet til å publisere annonser fra sitt adressekontor, noe Swane ikke var fra sitt boktrykkeri.

Det andre eksemplet gjelder det overnevnte lommetørkle. Her ønskes det at «ejeren vil behagelig melde sig paa Bogtrykkeriet hvor finderens anvises, der same udleverer mod dette Avertissements Betaling».¹⁷⁴ Fiskaa påstår at avertissementer fra myndighetene og embedsmenn, samt innlegg om stjalne, tapte og funne saker skulle trykkes gratis i adresseavisene, men stykket over motsier tilsynelatende påbudet i henhold til ukebladet.¹⁷⁵

Et liknende eksempel melder seg hos en gjenganger i både ukebladet og den senere adresseavisen *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger*, nemlig Henrik Arnoldus Thaulow, eller Thaulov slik hvert tredje avertissement referer til ham som. Eller Thalov, slik hans person også er blitt referert til. Normering av navn var neppe noe som hørte tiden til.

Thaulow ble født inn i en familie av embedsmenn. Hans morfar hadde vært auksjonsdirektør og sorenskriver, og hans far justisråd og generalvejmester¹⁷⁶ Thaulow flyttet til København

¹⁷³ Dahl 2010a: 132: Det var ikke uvanlig at adresseavisene kopierte andres-, og hverandres stoff. *Norske Intelligenz-Seddel* no.43 1779

¹⁷⁴ *Christiansandske Uge-Blade* no. 5 1785

¹⁷⁵ Fiskaa 1985: 21, jf. 27

¹⁷⁶ Thaulow 1922: 69-70

for å søke lykken som kunstner, og endte der opp som lærer for Moltkes barn. Han reiste tre ganger til Roma for å kjøpe malerier til Moltkes samling, og fant kanskje her en interesse i auksjonen.¹⁷⁷ Han ble senere tilbudt rollen som by-, og rådhuskriver i Kristiansand, og i 1764 ble han også auksjonsforvalter i stiftamtet.¹⁷⁸ Thaulow ville senere bli morfar til Henrik og Oscar Wergeland, samt Camilla Collett.¹⁷⁹ Det er særlig i sin i posisjon av auksjonsforvalter at Thaulow er gjenkjennelig i periodikaene.

Thaulows totale linjemengde i periodikaene er stor, og der er derfor av interesse når han rykker inn i ukebladet med informasjon om en auksjon, og gjengir her at «videre Conditions erfares ved forrige Uge-Blad og paa Auctions-Stedet».¹⁸⁰ Vanlig praksis i andre adresseaviser var simpelthen å kopiere tidligere innlegg, men her forventet Thaulow at eventuelle interesserte hadde tilgang til dets forrige nummer. Det kan virke som om Thaulow, for å betale mindre, kortet ned sin tekst. Det finnes dessverre ingen opplysning over prisen av linjer i ukebladet, men for *Kristiansands Adresse Kontors Efeterretninger* var prisen på 2 skilling pr. linje og 4 skilling ekstra for anvisning til kontoret.¹⁸¹ For en slik aktiv innsender som Thaulow ville det ha vært av betydning om hans innlegg var underlagt en betalingssum i ukebladet for linjemengde, hvilket trolig ikke var et dilemma i adresseavisen.

Konklusjonen ligger i at Fiskaa enten tar feil, eller så var ikke ukebladet bundet av de samme reglene som det adresseavisene var når det kom til avertissementer av offentlig karakter, og stjalne, funne og tapte saker. Til gjengled måtte Swane for denne eventuelle friheten i sitt ukeblad ta til takke med mindre inntekt ettersom det eksklusivt tjente til sitt opphold gjennom innsendinger, og det Swane selv klarte å fremme fra boktrykkeriet.

3.6 Adresseavis uten kontor

I oppgaven har *Christiansandske Uge-Blade* så langt blitt beskrevet som et blad, men med *Norske Intelligenz-Seddeler* sin opphøyning av å stå sidestilt med Trondheim og Bergens adresseavis åpner det seg her en mulighet også for ukebladets kategoriske innlemmelse. Etter å ha undersøkt et omfang av kildemateriale fra tidens tre periodika, og sammenliknet denne med andre norske adresseaviser, syntes ikke *Christiansandske Uge-Blade* å skille seg ut, da utenom eksemplene gitt over. Innholdet er strukturert på likt vis som med adresseavisene, og enda viktigere er innholdet det «samme». Der hvor leserne ordinært hadde blitt henvist til

¹⁷⁷ Thaulow 1922: 75

¹⁷⁸ Thaulow 1922: 70

¹⁷⁹ Thaulow 1922: 79

¹⁸⁰ *Christiansandske Uge-Blade* no.7 1785

¹⁸¹ *Kristiansands Adresse Kontors Efeterretninger* no.2 1790

adressekontoret for informasjon, og ganger kjøp og salg av varer, ble de nå henvist til boktrykkeriet.

Å plassere ukebladet har derfor vært en komplisert prosess. Oversiktsverkene kategoriserer ukebladet som både avis og tidsskrift, og det var jo ingen adresseavis per definisjon ettersom det ikke tilhørte et adressekontor. Litteraturforsker Eivind Tjønneland sin definisjon av tidsskrifter som «tidas skrift. De sporer intellektuelle bevegelser, formulerer tidas problemer [...] (hvis oppgave) er å granske og overvåke tidsåndens utvikling», syntes ukebladet uansett å passe dårlig under.¹⁸² Og litteraturviter Kjell Lars Berge bevitner om at Swane jo førte et slags uformelt adressekontor.¹⁸³ Jeg mener derimot å ha funnet en løsning for hvordan ukebladet burde anskues, da i lys av samtidens oppfatning av den, løst av kong selv, Christian den syvende.

I *Christiansandske Uge-Blade* gjengis et «Proclama» fra «Kiøbenhavns hof- og Stadsrets skifte-Commisjon» ført av: «Vi Christian den Syvende, af GUds naade konge til Danmark og Norge, de Benders og Gothers, hertug udi Slesvig, Holsteen, Stormarn Dytmarsken og Oldenborg».¹⁸⁴ Her gjøres det rede for skiftet etter skipskaptein Andreas Chrystie, som hadde tilknytning til det «Assiatiske Compagnie». Denne informasjonen må

«udi de Kiøbenhavnske Berlingske Tidender, Adresse-Comptoirets Efterreninger og den Christiansandske Avis, samt Altonaiske Mercur, 3de Gange efter hinanden, inkalde alle dem, som formeene sig at have noget at fordre efter fornævnte afg. Skibs-kaptein».

Her, i det som egentlig er kongens egen bekjentgjørelse, sidestilles *Christiansandske Uge-Blade* med rikets andre nyhets-, og adresseaviser. Disse gjengir ikke proklamasjonen på likt vis, men fører alle informasjon om auksjonen som følger, slik *Christiansandske Uge-Blade* gjør uken etter. Tre ganger mer skulle proklamasjonen trykkes, hvilket Swane etterfølger i de påfølgende numre.

Berge forklar at Swane ikke hadde hatt rett til å trykke kongelige forordninger og bekjentgjørelser, men om kongen selv likestilte ukebladet med Københavnsavisene, Altonas Mercur, og de andre norske adresseavisene som en offentlig informasjonskanal gjennom bruken av slike «proclama», og boktrykkeriet brukt som et uformelt adressekontor, burde ikke da ukebladet oppvurderes som en faktisk adresseavis?¹⁸⁵

¹⁸² Tjønneland 2008: I: Egen påført parentes og parafisering.

¹⁸³ Dahl 2010a: 177

¹⁸⁴ *Christiansandske Uge-Blade* no.2 1785

¹⁸⁵ Dahl 2010a: 178

3.7 Til Doris fra M

Fiskaa påstår at «det karakteristisk for våre første aviser at de sjelden hadde originalt stoff», og gjennom å utforske det første nummeret av Bergens adresseavis vil en gjense oppfatning kunne bre seg.¹⁸⁶ Påstanden passer derimot mindre godt overens med det kildematerialet som her er blitt utforsket, da tiltros for den overnevnte økonomiske teksten. Slik Schwach forklarer i 1768 i *Norske Intelligenz-Seddeler* var dette også en forventning fra publikums side:

«det er ikke nok at man i hvert blad venter noe nytt, man vil og ha det sagt på en nyt mate, ei alltid alvorlig, undertiden skjemsomt, nu av det naive, en annen gang av det fine og innviklede, en elsker samtaler, en annen karakterer, den tredje fabler. Og de fleste vet ikke selv had de vil ha, men alle vil ha nytt».¹⁸⁷

Fokuset i dette kapittel skal derfor rettes mot et slikt unikt eksempel i *Christiansandske Uge-Blade*, som også kom til å medbringe konsekvenser for dets fremtid, og er fortellende om nok et aspekt i tidens vilkår for ytringer. Eksempelets gjeldende ukebladnummer åpner med å gjengi den norrøne skapelsesberetningen ifølge *Edda*, og følger dette opp med en kjærlighetssang til Elisa. Deretter fulgte kjærlighetsdiktet til *Doris fra M*:

«Den smukke Jomfure jeg vil ønske af mit Hierte, At da Naturen Dig den Hæld at kiænde lærte, Som unge Piger for ved lykkeligt Parti, En Dejlig, Rig og ung til Dig i Aar maa fri! Ach! Var jeg den Person! hvor vilde jeg mig fryde, at jeg en saadan Skat i Verden kunde Nyde; Men jeg den Tanke faarstaar reent udag mit Sind, og stræber at jeg kan paa Lærdom lægge vind».¹⁸⁸

I og for seg ikke et uvanlig innlegg, men likeledes et som ville medbringe oppmerksomhet på grunn av benyttelsen av initialer. Her var det nok tale om en hemmelig beundrer, og følgelig ble diktet utsatt for byens sladder. Hvem kunne M være? I det påfølgende nummeret av ukebladet ble det trykket en bekjentgjørelse av Søren Monrad, nylig ansatt rektor ved latinskolen.¹⁸⁹ Her benekter han sitt eget forfatterskap av diktet: «Jeg inlader mig ikke i at karakterisere bemeldte Linnier. D o r i s Værdie ligger aaben for enhvers öyne. [...] Dessuden skriver jeg ingen Vers, Sukker heller for nogen D o r i s, og indføres intet i disse Blade, uden under mit fulde Navn.»

Ikke lenge etter følger nok en person av status, Lars Brink Moe, opp tråden i ukebladet ved også å benekte egen involvering i diktets skriverseri, om enn noe mildere. «Jeg er ingen Poet og ej tilegner mig den Roes, der alleene tilkommer forfatteren af dem».¹⁹⁰ Videre blir det kjent i

¹⁸⁶ Fiskaa 1985: 20

Efterretninger fra Adresse-Contoiret i Bergen no.1 1765: Dets åpningsnummer går rett til verks på annonser.

¹⁸⁷ Fiskaa 1985: 18

¹⁸⁸ *Christiansandske Uge-Blade* no.5 1780

¹⁸⁹ *Christiansandske Uge-Blade* no.6 1780, jf. *Christiansandske Uge-Blade* no. 3 1780: Her gjengis hans ansettelse.

¹⁹⁰ *Christiansandske Uge-Blade* no.7 1780: Da som «Cand. S.S. Minnist.».

et senere nummer under «funde sager og bekiendgjørelser» at et barn, utenfor trykkeriet, hadde funnet en seddel av en viss «Masmaffen», som også benekter å ha skrevet diktet, men hadde kastet eller mistet lappen før den nådde trykkeriet.¹⁹¹

Swane går selv ut i ukebladet på dette tidspunkt og snakker direkte til forfatteren av Doris, som han konkluderer må være Masmaffen basert på den funne lappens innhold, og forfatterne av andre anonyme dikt og verk innsendt til hans trykkeri, at tingenes tilstand ikke lengre er greie. Det er slutt på anonyme innsendte tekster:

«De og enhver, som paa saadan maade agter at lade i offentlige Blade sine tanker inføre til et retsindigt publicums bedømmelse, inlegger seg ingen ære eller fortjener kun Stød blant pasqueville eller skansekrismagere, og maa de vide at for eftertiden modtages ikke noget saadant.»

Det Swane her påviser er en tradisjon i denne oppgaven først gjenkjent hos professorene i København som følge av kirkeordinansens i 1537, hvor det ble klargjort at det var kirken og professorene ved universitetet som skulle føre sensur, nemlig selvsensur. Sensorene ble i ordinansen selv myndighet for hvor grensene for yringer gikk, og professorene møtte deres nyervervede mandatutøvelse på den sikreste måten de maktet. De begynte til og med å sensurere hverandres avhandlinger og tekster. Det gikk faktisk så langt det i 1575 ble innført en egen påført regel med trussel om dødsstraff om professorenes teologiske, og filosofiske tekster ikke først ble underlagt kontroll av andre professorer ved universitetet, og deretter godkjent av dekanen.¹⁹²

Swane kan ha fryktet reskriptet fra 1771 som gjorde ham ansvarlige for et hvert trykk i ukebladet som her begynte å utvikle seg i retning av et anklagerforum, noe likt det Brose også hadde stått overfor med bybrannen. Swane tok derimot grep tidlig og forhindret at noe liknende skulle skje i hans ukeblad. Slik påviste han selvsensur i frykt mot det rommelige batteri av sanksjoner styringsmakten hadde å stille med. Tiltaket ville dessverre vise seg å ikke være nok for å beskytte Swanes ukeblad i det den kristiansandske «politimestervilkårlighet» senere viste seg ved trykkingen av et faktisk anklagerforum.¹⁹³

¹⁹¹ *Christiansandske Uge-Blade* no.9 1780

¹⁹² Rian 2014: 249

¹⁹³ Se kapittel 3.8

3.8 Sorenskriverfeiden

Narrative om *Christiansandske Uge-Blade* pleier innledningsvis å vende i en av to retninger, men konkluderes alltid på samme vis. Den første fortellingen gjengir historien om etableringen av Kristiansands første trykkeri, ledet av en mann som hadde bred erfaring og derved gode forutsetninger. Håpefull og optimistisk er Swane til sin periodika i det han appellerer til publikum om hans plan for den.¹⁹⁴ Ukebladets innhold var særlig omfangsrikt og variert i sitt livs første halvdel, og hadde «ofte hadde gode lokalhistoriske beskrivelser, smånyheter, dikt, husråd, og en gang iblandt referater fra rettsaker».¹⁹⁵ Fiskaa påstår dessuten at blant tidens ulike periodika i Norge var ukebladet det best utstyrte, da i henhold til utforming av tekst.¹⁹⁶

Forfall, både for ukebladet og dets trykker er den andre fortellingen. For Sverre Steen starter forfallet umiddelbart:

«Swane spant ingen silke på sin forretning. Behovet for et boktrykkeri var lite, leselysten liten, abonnentene på bladet var få, og tidende blev dårlige [...] (Swane) drakk, solgte typene som hørte trykkeriet til; hans familieforhold var ulykkelig, konen blev dømt for nasking».¹⁹⁷

I forhold til Christiania og Trondheim hadde Kristiansand kun halvparten så mange mulige lesere, og kun en fjerdedel så mange som Bergen.¹⁹⁸ Hvor Steens belegg er for at Swane solgte bort typene i trykkeriet finnes vet jeg ei, men Swane gjengir i et innlegg at om flere anstøtssteiner går i stykker i hans trykkeri vil ukebladet måtte gå inn.¹⁹⁹ Kanskje Swane her egentlig hadde solgt steinen bort, fremfor å ha mistet den i gulvet slik han påstod.

Alt i 1782 syntes Swanes innledende positivitet til sitt virke å ha raknet: «jeg agter at affstaae og bortsælg det Christiansandske Boktrykkerie til Den højstbydende [...] med Hans Kongelige Majestæts allernaadigste Privilegium».²⁰⁰ Skulle en slik finnes i Danmark eller Norge var det ønskelig at disse tok kontakt innen påske. Det ble aldri noe av dette salget, og

¹⁹⁴ *Christiansandske Uge-Blade* no.1 1780

Dahl 2010a: 178

Seland 1975: 17

Jacobsen 1983: 55

¹⁹⁵ Dahl 2010b: 68

Fiskaa 1985: 21

Dahl 2010a: 179

¹⁹⁶ Fiskaa 1985: 27

Seland 1985: 19: Forklarer at Swane hadde anskaffet seg en fin antikva i 1781 som særlig ble brukt ved trykking av dikt. I det hele syntes Swane å ha vært flink i sitt håndverk, i hvert fall i starten av sin karriere.

¹⁹⁷ Steen 1941: 362: Egen påført parentes og parafrasering.

¹⁹⁸ Dahl 2010a: 178

¹⁹⁹ *Christiansandske Uge-Blade* no.9 1785

²⁰⁰ *Christiansandske Uge-Blade* no 4. 1782

Swane flyttet trolig som et resultat inn hos stadsmusikant Lorentz Berg.²⁰¹ Tidene syntes å ha bedret seg for Swane i 1784 i det han fikk flere større arbeider som gjorde at han «nødsaget nogle Uger» måtte utsette «Aften-Sangs-Prædikkene», men dette skulle være kortlivd.²⁰²

Ukebladets tekniske forfall blir særlig tilskrevet dets to siste årganger, men når ukebladet innholdsmessig «antog en blott skikkelse», slik Nicolai Wergeland beskrev det i 1841, er ikke klart uttrykt i litteraturen.²⁰³ Jeg mener derimot å ha funnet en mulig årsak til ukebladets tiltakende transformasjon mot en blott skikkelse, og samtidig et uttrykk for sfæren for borgerlig borgerlighet, hvilken snarlig ble kneblet som følge av det jeg har valgt å kalle *sorenskriverfeiden*.

Under ukens «bekiendtgjørelser», denne gang av «constitueret Sorenskriver Brønsdorph», påklages lokalbefolkningen i «væstre Raabøygdelaug's Destrict», dagens Setesdal, for manglende oppmøte i henhold til oppsatte møter av «Formynder-Væsenet».²⁰⁴ De som ikke møtte ble ilagt bot på 1 riksdal, og det manglende oppmøte gjorde at et ekstra «Formynder-Ting» følgelig måtte settes opp i «Valle Tinglaug, Duse Tinglaug, og Hordnæss Tinglaug». Brønsdorph avslutter bekjentgjørelsen med en vag trussel om at følgende mangel på oppmøte også vil føre til nok en bot på 1 riksdal, og videre mulige konsekvenser, alt «i Følge Amtets Approbation».

Innlegget syntes i for seg ikke å være utenfor det ordinære. Både embedsmenn og borgerskapet brukte hyppig ukebladet til eget bruk, både gjennom avertissementer om egne forgodtbefinnende saker, og saker tilknyttet deres mandatutøvelse. To nummere senere besvares Brønsdorphs innlegg av «Tobiesen, Sorenskriver over Væstre Raabøydelaug» med en fullsides besvarelse av tette linjer.²⁰⁵

Tobiesen forklarer her at hans distrikt følger retningslinjene satt i 1783, og ikke den eventuelle praksisen Brønsdorph har opplevd i sin stilling ad året 1784. Videre forklarer Tobiesen at Brønsdorph overdriver stort omkring oppmøteandelen. De utrolige distansene mellom folks hjem og det tinget de sogner til er problematisk, og måtte følgelig tas hensyn til. Foruten blir det derfor også umulig for folk å møte i de nye oppsatte tidene for ekstrating.

²⁰¹ Seland 1975: 20

²⁰² *Christiansandske Uge-Blade* no. 8 1784

²⁰³ Dahl 2010a: 180

Christiansandske Uge-Blade 1788 no. 25: Swane er under ukebladets trykking så beruset at flere bokstaver settes opp ned, og han klarer ikke skrive sitt egen navn riktig i nummerts avslutning.

Wergeland 1963: 389

²⁰⁴ *Christiansandske Uge-Blade* no.5 1785

²⁰⁵ *Christiansandske Uge-Blade* no.7 1785

Tobiesen lister videre opp fire punkter om hvorfor Brønsdorpha oppfattelse blir feil for sitt distrikt, og at han i 26 år har gjort sitt arbeide korrekt uten innblanding. Tobiesen gjør videre narr av tiden Brønsdorpha selv brukte på å besøke ham i sitt hjem i vestre Råbyggelag.

Tobiesen var nemlig gift med Brønsdorpha søster. Tobiesen konkluderer ved å henvende seg til tekstens «Veltenkende læser! Fald ikke udi Forundrin over minde Udtrukke: Thi B. Mishandlinger, mod mig ere utrolige».

Familiedrama hadde gjort inntog i ukebladet. Samtidig skilte dette seg fra episoden om diktet til Doris, for her var det to embetsmenn av høy rang som opponerte overfor hverandre. Swane hadde sett seg nødt til å stramme inn sitt ukeblads vilkår for ytring som følge av diktet, og munnhuggeriet mellom Tobiesen og Brønsdorpha kom følgelig til å ha desto større konsekvenser, både for Swanes ukeblad og sin egen person.

I den dansk-norske skriveoffentligheten av 1784-1799 fantes det en utbredt oppfatning av at det å uttrykke seg sømmelig tilsvarte det å ytre seg fritt. Professor Christian, U. D. V. Eggers ved universitetet i København uttrykte i 1791 at «trykkefriheden existeerte i Danmark efter Theorien, men at det i Praxi var en meget betænkelig Sag, at gjøre Brug deraf».²⁰⁶ Og det er dette offentlighetshistoriker Håkon Evju hovedsakelig legger i begrepet *konduite*.²⁰⁷ «Trykkefrekkhed» var det som for all del skulle unngås.²⁰⁸

Og i ukebladets neste nummer fulgte et innlegg av nok en Tobiesen, nemlig Major Tobiesen som selv hadde blitt dratt inn som en referanse i sorenskriver Tobiesens argumentasjon mot Brønsdorpha, hvor Majoren gjengir en slik oppfatningen av ukebladets manglende påvisning av *konduite*.²⁰⁹ Majoren uttrykker at han verken er, eller ønskes innblandet i saken, og beretter at han

«har intet imod Hr. Brønsdorpha og skyer den Maade, hvorpaa Uge-Bladet saaledes misbruges [...] Majoren med fleere ønsker, at Personalia aldrig maatte tillades at indføres i et Uge-Blad, der læses og bedømmes af mange, der af mangel paa Kundskab og Indsigt, ofte fælder en ubehagelig Dom».

Det er blitt drøftet hvorvidt Swane var pålagt å trykke embetsmenns innlegg eller ei, basert på sin periodikas unike posisjon, men uavhengig av hva begrunnelsen for teksten trykking lå i, om så dette var av tvang eller inntektsmessig insentiv, var prinsippet av at man i presseoffentligheten skulle påvise *konduite* derved brast i Swanes blad. Majoren var ei heller

²⁰⁶ Bjerås & Dørum 2017: 359

²⁰⁷ Bjerås & Dørum 2017: 364

²⁰⁸ Bjerås & Dørum 2017: 371

Perioden vil omtales nærmere i hovedkapittel 4.

²⁰⁹ *Christiansandske Uge-Blade* no.9 1785

den eneste som reagerte på innholdet, for i det påfølgende nummeret av ukebladet fulgte en beretning til publikum forfattet av politikammeret:

«Efterretning for Publicum. Paa Christiansands Politie-Kammer, er den 28. Febr. d. A. feldet en Dom til hinder for Bogtrykeren, saa som han er bleven tilpligtet at bøde 100 Rd., som strax uden Appel skal udredes for et Avertissement der af Hr. Sorenskriver Tobiesen om Hr. Brønsdorph er indført i no.7.»²¹⁰

Grunnlaget for Swanes straff fantes i det «Kongl. Rescript af 20 October 1773». Swane hadde gått for langt i å trykke Tobiesens utsagn om Brønsdorph. Her fantes vel det som syntes å være et oppdiktet eller uanstendig materiale, om ikke til og med et personangrep.

Politikammeret syntes nærmest ondsinnet i innleggets avsluttende del. De forklarer at det i boktrykkeriet, og i gatene rundt har blitt sunget en «viss vise» som kammeret gjerne kunne utskrevet bøter på 1000 riksdaler for.²¹¹ Avslutningsvis får Swane servert en underhånds trussel av likende sort:

«Imidlertid er dette og meere mig indtruffet i disse Dage, som sætter Sindet i urolighed og Embeds Pligter tabes i sin høyt fornødne Gang. Udfaldet herpaa stiller jeg til GUd og H a n s M a j e s t æ t s H ø y K o n g e l i g e Naade der Allertider søger Bogtrykkeriers Opkomst, og som heller ikke vil forglemme Christiansands Bogtrykkerie, dets nu værende første Bogtrykker, samt den megen nøye, lange Reiser, og betydelige Bekostninger sammes Anlæg har været nødvendig at udreede».

Feiden avsluttes av den seirende part, Brønsdorph, i det følgende nummeret.²¹² Tobiesen er blitt suspendert, og Brønsdorph kommer med motbevis i saken. «I øvrigt andseer jeg Tobiesens dristige Calummie med foragt [...] det vil være tienligt for ham at standse sit dumdristige løb mot sin foresatte Øvrighed».

Slått ned ble samtalen satt i presseoffentligheten i Kristiansand omkring en dispuTT mellom to embedsmenns mandatsutøvelse. Viktigere var det kanskje at den i det hele tatt fant sted, og gav publikum innblikk i den representative offentlighetens lukkede dører, og påviste samtidig mulig offentlig inkompetanse. Også det forhold i at *Swane* hadde blitt dømt for en *embetsmanns innsending* må ha vært iøynefallende for leserne, slik også major Tobiesen påpeker med sin beskrivelse i det overnevnte innlegget ved at «intet uden en høy Velyders Anmodning har kundet formaae ham (Swane) til, [...] at indføre dette». Boten som fulgte

²¹⁰ *Christiansandske Uge-Blade* no.10 1785

²¹¹ Visen navngis ikke, men det er trolig her snakk om *For Norge, Kjæmpers Fødeland*. Melodien hadde kort tid tidligere blitt brukt for å syngje en annen sang i ukeblad no.5 1785, kanskje da i form av en *kritisk skjult offentlighet*. Feldbæk og Dyrvik 1996: 80-87: Forklarer at sangen høre hjemme til tiden for utviklingen av en norsk nasjonal identitet.

²¹² *Christiansandske Uge-Blade* no.11 1785

Swanes dom må ha vært krevende, og forklarer trolig ukebladets tiltakende transformasjonsprosess mot en ren informasjonskanal.²¹³

3.9 Forfall

Bergs husleie hadde trolig ikke blitt betalt, og i 1786 ble derfor Swanes trykkeri satt på tvangsauksjon.²¹⁴ Her fantes blant annet en trykkemaskin, tolv typekasser med bokstaver, syv sette-brett, osv. For hele trykkeriet, med alt dets inventar, bød Swanes egen svenn 420 riksdaler. Boten Swane hadde blitt tildelt i 1785 var angivelig verdt omtrent en fjerdedel av hele trykkeriet. Som ved Swanes ønskede salg av trykkeriet i 1782, endte ei heller trykkeriet tvangsauksjonert, for Swane hadde anskaffet seg et lån på fem hundre riksdaler ifra Christiania, og betalte sannsynligvis Berg med dette.²¹⁵

Deretter gikk alt galt for Swane. Konen gikk angivelig rundt og sladret, og samtidig stjal hun både hist og pist, blant annet naboenes klær.²¹⁶ Dette ville toppe seg i 1788 hvor hun ble dømt til kakstryking, altså bundet på en påle og pisket på et offentlig sted.²¹⁷ I 1787 hadde Swane flyttet trykkeriet til «Jerkio», angivelig en «elendig rønne».²¹⁸ Det var også herfra at det som er blitt oppfattet som ukebladet og dets publisist endelige forfall tok sted.

Den æresløse «Tremarksmann» Christian Lofthus ledet i 1786-87 den største bondereisningen som til da hadde funne sted i Danmark-Norge, rettet mot borgerskapet og embetsmenn.²¹⁹ Og det var nettopp om «Christian J: Lofthus eller De Omstendigheder imellem Bønderne og Øvrigheden i Christiands stift. Forfattet i en Sang, uner Den Melodie som Herrefte Peder og Knud af Sønderdal» at Swane i 1787 trykket en vise og annonserte om den i sitt ukeblad.²²⁰ Følgelig ble Swane bøtelagt med 100 riksdaler, det samme beløpet som ved hans forrige transgresjon i 1785, hvilket må ha fungert som en spiker i kisten.

I det påfølgende året påklaget Swane egen tannverk og drakk iherdig.²²¹ Ukebladets materialitet forteller denne historien, kvaliteten på trykkingen falt drastisk, bokstaver ble

²¹³ Dahl 2010a: 179

²¹⁴ Seland 1975: 21

²¹⁵ Seland 1975: 22

²¹⁶ Seland 1975: 21

²¹⁷ Dahl 2010a: 180

²¹⁸ Leewy 1980a: 132

Muligens en referanse til Joshua 6:1-27.

²¹⁹ Rian 2014: 610: Å bli idømt bot på tre mark skulle fungere mer symbolsk enn faktisk, man ble da regnet som æreløs, og dette skulle virke avskrekkende for assosiering med tremarksmannen. I Lofthus tilfelle fungerte dommen ifra 1783 muligens mot sin hensikt.

Johnsen og Sætra 1998: 5

²²⁰ Dahl 2010a: 180

²²¹ Seland 1975: 22

snudd på hodet, og Swane feilstavet til og med eget navn, og det som en gang var et meningsbærende ukeblad hadde forvitret. Swanes endelig konkurs kom i 1788. Det er med en viss tristhet at det siste nummeret av *Christiansandske Uge-Blade* som ble utgitt opptrer helt ordinært, uten noe som helst varsel om dets mulige frafall eller inngåelse. Ukebladet simpelthen sluttet å eksistere.²²² «Ingen bautastein står over Andreas Swanes grav. Men han var nå boktrykkerkunstens pioner i Kristiansand. Hans navn er for godt til å gå i glemsel».²²³

Nok en gang stod Kristiansand, som den eneste norske stiftsby, uten både adressekontor, boktrykkeri og lokalutgitt periodika. Det neste forsøket på å etablere noe vedvarende skulle derimot bli en suksess. Endelig skulle Kristiansand få det de andre stiftsbyene i riket alt hadde hatt imellom 23-27 år, et adressekontor med en vedvarende trykket adresseavis. I det denne endelig kom på plass skulle derimot vilkårene for offentlige ytringer snarlig vise seg formørket.

²²² *Christiansandske Uge-Blade* no.33 1788

²²³ Seland 1975: 22

4.0 Pressens eklipse

I dette kapitelet skal forestillingen om eneveldets maktgrunnlag i Christiansand stiftamt drøftes gjennom uttrykk i adresseavisen *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger*. Dette vil gjøres med et utgangspunkt i Jens Arup Seips artikkel: *Teorien om det opinionsstyrte eneveldet*, påfulgt av offentlighetshistoriker Håkon Evjus innvending mot Seips teori i hans del i *Demokratisk teori og historisk praksis: Forutsetninger for folkestyre 1750-1850*. Avslutningsvis vil det undersøkes hvorvidt adresseavisen etter 1799 var mørklagt for opinionsstrømninger slik Seip og tidens vilkår for ytringer syntes å peke mot, eller om det også her fantes uttrykk for sfæren for borgerlig offentlighet slik oppgaven definerer det.

4.1 Teorien om det opinionsstyrte eneveldet

For å kunne fremsette sin egen teori over eneveldets betegnende prefiks måtte Seip først avløse andres. Norske historikere frem til Ernst Sars tid hadde tatt utgangspunkt i teorien om et *demokratisk*, eller med negativ konnotasjon, *anti-aristokratisk enevelde*. Tankegodset innebar at det eksisterte en allianse mellom konge og folk (les borgerskap) satt i opposisjon overfor aristokratiet.²²⁴

Et historisk eksempel for dette fantes i 1784-1788 hvor myndighetene ønsket å gjennomføre det som kom til å få benevnelsen *landboereformen*.²²⁵ I dette henseende ble det fra øverste hold i 1786, etter omstendelig drøfting fra ulike parter, nedsatt en kommisjon som skulle undersøke de tidligere ordningene tilknyttet bønders behandling, samt deres nåværende tilstand, for deretter å drøfte:

«det billige Forhold, som bør være mellem Jordegodsejere og Fæstebønderne, saaledes at for Fremtiden disse sidste Rettigheder kan blive haandhævede og de selv satte i Sikkerhed mod Forursettelse, uden at de førstes Ejendomsret og deres Ejendommers lovelige Brug og Benyttelse bleve dem betagne».²²⁶

I reformens endelige gjennomføring endte jordaristokratiet med å miste sine nærmest livegne bønder, og en markedsøkonomisk form åpnet seg for de nå frigjorte bøndene.²²⁷ Kampen om allmuens opinion i denne saken ble hovedsakelig utspilt gjennom ord i offentligheten, blant annet i pressen, hvilken myndighetene nå delvis hadde tatt i bruk for å styre opinionen imot

²²⁴ Seip 1958: 50: I dette henseende betegnet ved landaristokratiet i Danmark.

²²⁵ Holm 1888a

²²⁶ Holm 1888a: 112, jf. kap. *Regeringen efter 14. April 1784. Den store Landbo-kommisjonens Nedsættelse*.

²²⁷ Holm 1888a: 126: For forordningen som opphevet *Stavnsbaandet* 20.06.1788.

Sandvik 2010: 165: For den markedsøkonomiske formen som åpnet seg.

landaristokratiet.²²⁸ Det som muliggjorde dette var i hovedsak oppmykningen i ytringsklimaet som fulgte av 1784.²²⁹

Etter Strunsees fall den 17.01.1772 antok Ove Høegh-Guldberg, kongens geheimkabinettsekretær, rikets ledende politiske posisjon. Ved tiden kom hans styre til å likne Struensees på det vis kabinettssordne ble anvendt.²³⁰ Holm forklarer at Struenseeperioden «havde som sit dobbelte Præg vist paa en Gang megen Misstemning og megen Loyalitet».²³¹ Guldbergstyret syntes i kontrast å ha vært tvert ut populært.²³² I forhold til trykkefrihet var perioden fra 1773-1784 betegnet av trange rammer, da også en kontrast til den forutgående perioden.²³³

Slik forble tingenes tilstand frem til palassrevolusjonen mot Guldberg-styret av kronprins Fredrik. Guldberg hadde gjort det han kunne for å sikre egen posisjon i det kronprinsen ble myndig, men 14. april 1784 «overrumplede den sekstenårige kronprins statsrådets flertal ved at få sin far til at underskrive en resolution».²³⁴ I motsetning til Struensees henrettelse gikk det meget godt for Guldberg i sin påfølgende politiske posisjon som amtmann på Jylland.

Det nye regimet ble i offentligheten møtt «demonstrativ taus, og i private samtaler misbilligende».²³⁵ Om enn bestemmelsene tilknyttet pressen forble de samme, bød den nye periode også på forbedrede tider i henhold til vilkårene for ytringer, da særlig for tidsskriftene.²³⁶ Det nye regimet behøvde å fremme en reformistisk opinion i offentligheten, blant annet på bakgrunn av landboereformen, og måtte derfor tillate åpningen av et rom for kritisk meningsbrytning, et rom for utøvelse av en borgerlig offentlighetsform som denne gang var eksplisitt politisk i natur, om enn vendt bort fra styringsmakten selv. Der Maliks synes å stadfeste en dansk-norsk perestrojka til 1755, gjør Rian det samme for året 1784.²³⁷

Den overnevnte teorien om et *demokratisk enevelde*, og andre karakteristiske teorier om et *opplyst, byråkratisk*-, og *landsfaderlig* enevelde blir alle tilsidesatt av Seip. Følgelig konstruerer han deretter sin egen teori omkring helstatens karakteristik i perioden 1750-

²²⁸ Holm 1888a: 167: Debatten ble også utspilt gjennom flyveblader, hvor «De modsatte Partisynsmaader» både ble skrevet og trykket.

²²⁹ Seip 1958: 59: Om øvrighetens bruk av offentligheten.

Rian 2014: 181: Oppmykning som tillot det overnevnte å finne sted.

²³⁰ Dyrvik & Feldbæk 1996: 17

²³¹ Holm 1885: 131

²³² Dyrvik & Feldbæk 1996: 17

²³³ Bjørkøy 2019: 341

²³⁴ Feldbæk 1982: 80

²³⁵ Dyrvik & Feldbæk 1996: 17

²³⁶ Rian 2014: 181

²³⁷ Rian 2014: 181

1799.²³⁸ Seip tar utgangspunkt i hvordan Sars og Steen har tolket norsk overgang fra enevelde til fri forfatning og fant her en nyansering han syntes manglet.

Den relativt enkle transformasjonen fra ett kongetro enevelde fylt av panegyrikk og en (i henhold til Seip) mørklagt årrekke for opinionsdannelse i 1799-1814 syntes vanskelig forklart.²³⁹ «Man kan søke å vise at den kongetro tilfredshet bare var tilsynelatende (Sars), eller man kan vise at begeistringen for grunnloven ikke gikk nær så dypt eller kom fullt så raskt som det er vanlig å tro (Steen)».²⁴⁰ Det Seip derfor fremsetter, om enn noe forsiktig, er at det i årene 1750-1799 må ha foregått en modningsprosess som tillot 1814 å finne sted slik det gjorde, «uten prinsipielt å forkaste det rådende enevelde».²⁴¹

4.2 Leviathan

Teorien om det opinionsstyrte enevelde kan hovedsakelig forklares gjennom aksepten av at en *permanent folkesuverenitetsmentalitet* er blitt integrert i allmuens mentale verdensbilde, i hvert fall hos skribentene og de som deltar i offentligheten, og at kongen, eller et liknende apparat, blir «den almindelige Villies Foreningspunkt», og ikke en uvilkårlig despot.²⁴² Tankegodset behøves å pakkes noe ut.

Konseptet om en *social contract* (mellom den overnevnte vilje og kongen), har sin opprinnelse i Thomas Hobbes *Leviathan* av 1651.²⁴³ Bokens originalomslag krystalliserer verkets konsept.²⁴⁴ Fyrsten (Leviathan) råder over land og strand med mandat til å utøve makt, og dømme.²⁴⁵ Det er derimot viktigere å nærme undersøke fyrstens kledning. Hans overkropp er ikke dekket av brynje eller dekor. Hans hele korpus er den ansiktsløse massen.

I dette ligger to konsept. For det første er fyrsten bygget opp av massen i et gjensidig avhengighetsforhold. For å unnsnippe konsekvensene av menneskets naturtilstand avstår massen visse rettigheter til fyrsten for å kunne leve *fritt*. Fritt innen de rammene de selv har gitt bort, og evig bundet så lenge fyrsten utøver sitt gitte mandat.

²³⁸ Seip tillegger ikke disse tre teoriene særlig med tid, hvilket teksten over også reflekterer.

²³⁹ Seip 1958: 1

²⁴⁰ Seip 1958: 2

²⁴¹ Seip 1958: 3

²⁴² Holm 1888b: 86-87: Hvilket ble ytret av Colbjørnsen i 1794 i tale til *det kongelige landhusholdningsselskab* med kronprinsen til stedet. En periode «midt i rædselsperioden».

Johansen 2019: 76: Christian Colbjørnsen var en av de mektigste menn i staten, som i sin tid utførte flere ulike embeter. Han var Landboecommissjonenes sekretær og gjorde her en betydelig innsats for bøndene, «på den måten fikk han vist hvordan en sterk og uavhengig kongemakt kan tjene frihetens sak», altså et argument for et opplyst enevelde.

²⁴³ Samfunnskontrakten på norsk.

²⁴⁴ Takk til gjesteforelesning av professor Raino Sverre Malnes (UIO) i ST-101 ved Universitetet i Agder den 28.01.2019 for den nøye gjennomgangen av omslagets signifikans som jeg her henter inspirasjon fra.

²⁴⁵ Et bibelsk mytisk vesen av enorm proporsjon som kan liknes til ulike mytologiers «verdensslanger». Sverdet og staven respektivt.

Viktigheten av det andre konseptet ligger i massens ansiktsløshet. Det er ikke her snakk om enkeltpersoner av stor karisma eller høy stemme som bestemte hvilke rettigheter som skulle avstås fyrsten, og hvilke som ikke skulle, men massens kollektive *opinion*. Folket er suverene og styrer seg selv gjennom deres samlede uttrykk i fyrsten, altså folkesuverenitetsprinsippet.

Seip påfører forståelsen av folkesuverenitetsprinsippet i samfunnskontrakten med ordet *permanent*. I dette ligger forestillingen om «en konstant virkende suverenitet (ofte oversatt med «øverste makt») som beror hos folket, og som kommer til uttrykk i en fortløpende godkjenning fra folkets side av politiske beslutninger truffet av de styrende».²⁴⁶ Det er altså ikke snakk om en opprinnelig ufravikelig kontrakt, men et samfunn der fyrsten kontinuerlig godkjennes av opinionen.

Hva som ligger i Seips *opinion*, hvilket er et begrep som i tiden han utforsker ikke fantes, beskrives godt av den dansk-norske opplysningsfiguren Jens Schiøderup Sneedorff, gjennom uttrykket av: «Den oplyste Verdens almindelige Censur».²⁴⁷ Et vilkår i tiden for ytringsfrihet var nettopp det at den hadde iboende grenser. Den var: «ikke blot en vild opbrusende Følelse; den er verken Enthusiasme eller Tøielsløshed. I Naturen, hvor alt er underkastet en almindelig harmonie, en overeenstemmende Eenhed, henhører ligeledes Frihed til den største Harmoniske orden».²⁴⁸ Og tilstanden kunne bevares såfremt folket i henhold til Mark 12:17 «render [therefore] unto Caesar the things which are Caesar's».

Kongen ble gjennom denne harmoniske tilstand et uttrykk for opinionen i offentligheten, og derfor en folkets representant i demokratisk forstand. Skulle han ikke etterfølge opinionen ville han automatisk blitt stemplet som en despot i henhold til prinsippet om permanent folkesuverenitet.

Det opinionsstyrte enevelde oppstår i henhold til Seip først i andre halvdel av 1700-tallet på bakgrunn av oppfyllelsen av tre ulike vilkår: 1. En ganske stor ytringsfrihet, 2. Periodisk litteratur, og 3. Foreningsliv.²⁴⁹ Forskere har i ettertid tilegnet disse vilkårene ulik betydning for den modningsprosessen Seip innledningsvis konstruerte. Maliks peker på viktigheten av åpningen for diskusjoner av økonomisk art hvor publikum ble tilegnet et rom for utøvelse av borgerlig offentlighet som de deretter tilrev seg. Krefting et al. har sett på den rollen tidsskriftlitteraturen spilte, og vist hvordan en skjult kritisk offentlighet utviklet seg her som

²⁴⁶ Seip 1958: 15

²⁴⁷ Seip 1958: 53

²⁴⁸ Sandvik 2010: 175

²⁴⁹ Seip 1958: 7

også skapte et erfaringsrom på vei mot §100. Og Dørum har påpekt viktigheten av selskapene, eller klubbene som han presiserer, og forklart hvordan disse gav medlemmer både trening og vilje til forandring, slik at han oppvurderer 1814 som et resultat også av indre påvirkning, fremfor et noe historiografisk uttrykk av at 1814 ble gitt i gave på bakgrunn av ekstern påvirkning.²⁵⁰ En dialog med Seips verk synes derfor relevant for enhver utforskning av tidens vilkår for ytringer.

Alle Seips vilkår har derimot en fellesnevner, pressen. Her kunne massen uttrykke sin opinion, og den skulle (i teorien) fungere som både dommer, forsikring og parlament overfor myndighetene og folket respektivt.²⁵¹ Man kunne da si at politiske beslutninger ble fattet:

«ei allene med andre vedkommende Collegier og [...] øvrighedpersoner [...] men endog ofte med privatfolk, jordegodseiere, Geistlige o. fl., afjøres sagerne [...] Af saadanne sagernes behandling har kongen da omtrent de samme Fordele, som af et Parlament med den Forskiel at han ei har nødig at bekymre sig om Tallet, men om Vægten av Stemmerne».²⁵²

4.3 Det ene som gjør kongen stor

Bestemmelsene tilknyttet adresseavisene var de samme som under Guldberg-regimet, men periodens klima for ytringer hadde mildnet. I lys av dette mener jeg å ha funnet et samtiduttrykk som peker i retning av Seips permanente folkesuverenitetsprinsipp, og samtidig et uttrykk for utøvelse av borgerlig offentlighet. Dette fant sted i Kristiansands andre adresseavis: *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger*.

Etter Andreas Swanes trykkeri gikk konkurs kjøpte Kristiansands viserådmann Mikael Glückstad og kjøpmann Daniel Isaachsen det opp sammen. Det ble søket om et nytt privilegium til å opprette adressekontor og dette blir snarlig innvilget. 8. januar 1790 ble det første nummeret av adresseavisen trykket, og det skulle ikke gå lang tid før dens innledende beskrivelse av å være «åpen for meningsytringer og debatt» skulle fremvise nettopp dette, om enn noe forsiktig.²⁵³

I adresseavisens første årgang fulgte to panegyriske hyllester etter hverandre. Disse var rettet mot kronprins Fredriks fødselsdag den 27.-, og Kong Christian VII. fødselsdag den 28. januar. Kronprinsen var først ut:

«Til Hans Kongelig Højhed Kronprindsens Fødselsdag. O festlige Dag! som byder Glæde: - Thi Nordens Haab ved Tronen Sæde Omgjærder Himlens Varetægt; Højt

²⁵⁰ Bjerås & Dørum 2017: 505-545

²⁵¹ Seip 1958: 24, jf. 52

²⁵² Seip 1958: 52: Egen parafrasering.

²⁵³ Dahl 2010a: 181

Fryderaab af Millioner, Dig elskte Frederich udtoner: Held festlig Dag for sildigst Slægt!»²⁵⁴

Smigeroffentligheten i tiden synes umiddelbart gjennom adresseavisen. Den ukjente skribenten oppvurderer formelig det dansk-norske riket til også å romme svensk territorium, eller tilskriver hvert fall betegnelsen Norden til eget rike. Hvem denne personen var kan vi ikke vite, men Glückstad og Isaachen har enten skrevet teksten selv, eller akseptert den som innsendt eller «lånt».²⁵⁵ Hyllesten av kongens bursdag er mer interessant, den inneholder nemlig et uttrykk, eller en forestilling, som kan syntes å ibo en «kamouflert» politisk mening.²⁵⁶

«Til Hans Majestæt Kongens Fødselsdag»:

«Naar CHRISTIAN efter Land og Riger, Hver trofast Danske og Nordmand smiler – Med glade Blikke mod den Dag, Da Himlen gav, og bød HAM blive – En Arving til Skiøldungers Rige, At gjøre millioner glad. Naar Christian Folkets Velferd fremmer, og ei de dyre Pligter glemmer, Som ene gjør Monakten stor; Da frydes Tvillingrigets Sønner ...».

Prinsippet om folkesuverenitet melder seg i sitatet over. Ved å snu om på teksten tydeliggjør argumentasjonsrekken seg ytterligere. Det *ene* som gjør monarken stor, er fullbyrdelsen av sine plikter overfor sitt folk, som folket selv frigav og pålagte fyrsten i den opprinnelige tegningen av samfunnskontrakten. Fullbyrdelsen av denne vil igjen fremme folkets velferd.

Sitatet bekrefter dessuten Seips påstand i at «(Teorien om) kongedømmet av guds nåde, er [...] utvilsomt – alment forkastet».²⁵⁷ Holm setter dette på spissen i det han siterer «Provst L. Smith brev (7. April 1786) til (sin venn Johan Bülow) «konger ere konger **per** contractum et foedra, thi at konger ere umiddelbar satte af Gud, det troede nok de gamle fromme Sjæle; men Historie og Filosofi ved intet af slikt»».²⁵⁸

På tross av at kongen ikke var personlig utpekt av gud til å regjere som sin stedfortreder på jorden, var hans person fortsatt utenfor kritikkens direkte skuddlinje. Hvorvidt dette var gjennom et harmoniserende prinsipp, eller i frykt for maktstatens mulige tyranniske

²⁵⁴ *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger* no.4 1790

²⁵⁵ Les: «Kopiert».

²⁵⁶ Seip 1958: 6: «Gjennom hele tidsrommet spilte [...] omskrivende og kamouflerende uttrykksmåter stor rolle».

²⁵⁷ Seip 1958: 11: Egen påført parentes og parafrasering.

²⁵⁸ Holm 1888b: 20: Egen påført parentes.

gjengjeldelse forblir noe usikkert, om så moderne offentlighetshistorikere heller i sistnevntes retning.²⁵⁹ Prinsippet beskyttet derimot ikke de instansene som politisk stod kongen nær.

Knud Rahbek, redaktør av tidsskriftet *Minerva*, som intet verk siden Holbergs tid hadde «gjort større Revolution i den saakaldte Middelstands Oplysning», eksemplifiserer dette i det han her nedsetter en tale han senere har tenkt å holde i et ukjent selskap.²⁶⁰ Her ytrer han om hoffinstitusjonen at «Han (kongen) hører Publici æreverdige Stemme igjennem Hofmændernes Hyklende Lovsange».²⁶¹ Det foreligger trolig en dobbel betydning i bruken av hyklende, at det både tar form som smiger og hyllest, men også hykleri i det hoffet gjerne klandres for å bedrive selvbetjening.²⁶² Sitatet frembringer det Øystein Viken i sin masteravhandling blant annet om offentlighet i pressen i 1807-1814, tegner ved begrepet *underdanig opposisjon*:

«Ved å erklæra seg som lojal overfor styresmaktene kan ein utvikla ein slags underdanig opposisjonell retorikk som evnar å bryta ned styresmaktene sin dominans. Den underdanige opposisjonen kvitvaskar seg sjølv ved å gi tilslutning til myndigheita og hevda at ho er rettvis, samstundes som den utøver politisk press gjennom å hevda at sidan styresmakta faktisk er rettvis kjem ho til å handla på eit gitt sett».²⁶³

Begrepet skiller seg fra Seips *stille sensur* i det den innehar mer insisterende momenter.²⁶⁴ Å hylle kongen gjennom/samtidig med å kritisere hoffet blir derfor gyldig. At et apparat direkte utvalgt av kongen blir kritisert med slike sterke ord uten represalie viser at jo, kongen kunne bli kritisert, så lenge kritikken var snedig i sin angrepsbane.

4.4 Hermeneutikk og opplysning

Bursdagshyllesten bekrefter Seips påstand om integrasjonen av folkesuverenitetsprinsippet i Danmark-Norge, og mer spesifikt Kristiansand i 1790. Samtidig trer et spørsmål frem i lys av det gitt over, om ikke teksten kan by på noe mer. Evju i det innledningsvis siterte kapitlet sitt, tar for seg Seips teori og avviser den gjennom å påvise brudd i en av Seips premisser for dens oppbygning.²⁶⁵ Hertug Fredrik Christian av Austenborg er personen som gir oss forklaringen om dette i det han påstår at «Den offentlige Mening har endnu ikke opnaet sin Modenheds Tid [...] Kun i Oplysningens Tidsalder opnaar den offentlige Mening eller Folkets Stemme den

²⁵⁹ Bjerås & Dørum 2017: 23-24, jf. 353-354: Her tillegger Evju offentlighetshistorikerne Maliks og Krefting et.al. med Rian i synet på den dansk-norske offentligheten av 1700-tallet, da som en kontrast til Seip og Holm, om enn alles perspektiver er noe gradsvært.

²⁶⁰ Seip 1958: 8

²⁶¹ Bjerås & Dørum: 2017: 368: Egen påført parentes.

²⁶² Bjerås & Dørum: 2017: 368

²⁶³ Viken 2010: 95

²⁶⁴ Viken 2010: 105

²⁶⁵ Seip bygger sin argumentasjon med inspirasjon fra filosofien, og Evju svarer på likt vis.

Modenhed, der skaffer den Lydighed og Underkastelse».²⁶⁶ Den offentlige mening var på det gitte tidspunkt ikke en tydelig nok ledetråd å følge, ergo kunne ikke kongen følge den allmenne vilje.

Ytringsfriheten måtte begrenses av det som *faktisk* var frihet. Evju påstår at Seip i dette har et hermeneutisk problem knyttet til sin forståelse av samtidens opplevelse av nettopp dette, i tillegg til at hans teori arbeider frem mot noe som ikke nødvendigvis behøvde å skje.²⁶⁷ Evju tar derfor utgangspunkt perioden 1784-1799 og ser på den fra dens egne premisser. Han finner her et landskap av skribenter som i første omgang opplevde å tilhøre en ny tidsalder, betegnet av menneskerettigheter.²⁶⁸ I bevisstgjøringen av deres temporale tilværelse begynte fortiden å historiseres, og følgelig ville forestillingen om samfunnskontrakten bli satt under lupe. Var dens opprinnelige inngåelse legitim? Har den i det hele tatt noe å si i dag?

«Ligsaameget kan det også være, hvorledes Staters ere opkomne, og hvad Pakt hine den graae Alderdoms fædre have indgaaet mellem sig og med Regenten. Den rører ikke os: vi gave dem ingen Fuldmagt dertil». Påstod Johannes Boye, rektor ved Nakskov latinskole i Danmark i 1793.²⁶⁹ Om kongen ikke er utpekt av gud, og den historiske faktisiteten av samfunnskontrakten er blitt avkreftet eller satt til sides som uviktig, hva gjenstår da av fyrstens legitimitet?

I kontekst av dette etablerte det seg også endrede forventninger til myndighetenes politikk, særlig i retning klassisk liberalisme, og skribentene begynte å hinte etter ønsker om nye statsforfatninger.²⁷⁰ Samtidig kunne også kongers karakter bli satt på prøve gjennom anonymt forfattede tekster som denne fra Altona: «Statsborgerne ere myndige Mennesker, og Regetnener, desværre ofte! den eneste umyndige blant dem».²⁷¹ Det var på intet vis snakk om den dansk-norske helstatens konge! Men en del andre i liknende posisjoner.

Det fantes trolig en tanke hos skribentene, hvilket Evju prøver å tydeliggjøre, om at de selv trodde de kunne forsørge en mer liberal fremtid gjennom å bedrive underdanig opposisjon. Meninger som at en fri offentlighet ikke var farlig bredde seg:

²⁶⁶ Sandvik 2010: 179: Egen parafrasering.

²⁶⁷ Sandvik 2010: 162: Altså 1814.

²⁶⁸ Sandvik 2010: 165

²⁶⁹ Sandvik 2010: 169: Også et tydelig tegn på individualiseringsprosessen som tilhørte opplysningstiden.

²⁷⁰ Sandvik 2010: 187

²⁷¹ Sandvik 2010: 184: Egen påført parentes.

«Nei [...] (frie ytringer ikke farlige, det er) det hemmelige, det skjulte, det underkuede Nag, det er farligt!» og selv den mest uleste skribent blir «naar Øverigheden straffer ham, og confiscerer hans Arbeider, anseet som en Sandhedsmartyr».²⁷²

Redaktørene av *Minerva* var alle forkjempere for en slik oppfatning.²⁷³ Og en liberal og god konge kan vel ikke straffe sine innbyggere for slikt?

Det fantes også tvil, både blant skribenter og myndighetene, om hvorvidt folket, gitt fullstendig frihet, i det hele tatt ville være i stand til å leve opp til den uten en overordnet autoritet som tidvis kunne gripe inn, og da, forklarer Evju, «kunne ikke eneveldet tenkes opinionsstyrt».²⁷⁴ Skribentene støttet da heller et opplyst enevelde som de selv kunne være med på å styre retningen av, fremfor en allmennviljes bestyrelse.

4.5 Glemte plikter

Bursdagshyllesten til kongen fra den 29. januar gir som forklart uttrykk for Seips påstand av den integrerte mentaliteten i tiden omkring folkesuverenitetsprinsippet. Ved denne singulære tolkningen hadde trolig tema blitt forlatt her. Men i henhold til Evju finnes det mer å hente fra hyllesten. Det står i teksten at Christian kun blir stor om han ikke glemmer fullbyrdelsen av sine dyre plikter, og i dette ligger flere moment som behøves å pakkes ut.

Meningsbruken av ordet «stor» kan naturligvis variere, og betegner både positive og negative egenskaper. I denne kontekst syntes ordet derimot å bli brukt som en beskrivelse av fullbyrdelsen av kongens mandat. Når kongen er «stor» rommer han sitt hele mandat og stiller ansvarlig overfor sine subjekter. Hva er så kongen når han ikke er stor? En dårlig konge? Eller en despotisk konge?

Det at denne fullbyrdelsen av kongens mandat kan «glemmes» synets å peke på en forestilling av det offentliges inkompetanse, slik tidligere sett ved *sorenskriverfeiden*. Hyllesten nevner også eksplisitt «hver trofast Dansk og Nordmand [...] tvillingrigets Sønner», og det er et kjent fenomen at nordmenn tidvis følte landet deres uthulet for ressurser som «en Forpagtet Colonie».²⁷⁵ Og dem selv som en glemt aktør grunnet mangelen på de institusjoner hertugdømmene fikk.²⁷⁶

Bruken av begrepet «tvillingriget» var en del av et patriotisk tankegods hos nordmenn i tiden om det norske rikets status som eget land, med en egen befolkning og historie, men at det

²⁷² Bjerås & Dørum 2017: 367: Egen parafrasering.

²⁷³ Bjerås & Dørum 2017: 371

²⁷⁴ Sandvik 2010: 189

²⁷⁵ Feldbæk og Dyrvik 1996: 80: Egen parafrasering.

²⁷⁶ Feldbæk og Dyrvik 1996: 20: Egen parafrasering.

også stod skulder til skulder med sine danske brødre i forening av tvillingriket.²⁷⁷ Ordbruken var ikke uvanlig, men den er betydningsfull i kontekst av det kommende.

Av større interesse er benevnelsen av «de dyre plikter». Hva i denne verden kunne være kostelig for den eneveldige monark? Sannsynligvis er det ikke her tale bruken av offentlige kasser, men andre former for plikter. Vi godtar Seips forestilling om det permanente i folkesuverenitetsprinsippet, altså at den «øverste makt» [...] kommer til uttrykk i en fortløpende godkjenning fra folkets side av politiske beslutninger truffet av de styrende», og det synes derved at monarkens plikter endrer seg i takt med folket og tiden de lever i.²⁷⁸

Endrede plikter behøver ikke bety dyre plikter, men det kan bety det! Slik Evju viser hersket det en oppfatning i tiden, altså særlig etter 1790, av at slaveri, føydale ordninger, og sterk geistlig makt var noe som nå tilhørte fortiden.²⁷⁹ Igjen er det Minervakretsen som stilles frem angående dette, men Struensee hadde alt påvist en liknende tankegang årtier før.

Gitt at en liberaliseringsprosess er ønsket behøver kongen i både et *opinionsstyrt-*, og et *opplyst enevelde* å innfri dette. Oppgivelsen av slike liberale goder ville unektelig lede mot en endring i maktens konstituering, om enn dette skulle bli republikanisme eller et konstitusjonelt monarki, eller ingen av delene. Kongens plikter overfor sitt folk var ikke dyre i pengemessig forstand, men dyre i henhold til egen status, verdi, makt, og person, ja hans hele representative offentlighet.

Hyllesten til Christian VII. når han «Folkets Velferd fremmer, og ei de dyre Pligter glemmer, Som ene gjør Monakten stor», gir derved et annet inntrykk enn en enkel bursdagsgratulasjon. Så lenge kongen forsømmer sine dyre plikter, noe han vil gjøre ved ikke å godta en liberaliseringsprosess, uavhengig av tilskrivelse av enten Seip eller Evju sin prefiks av eneveldet, vil han *ikke være stor*. Hvorvidt dette innebærer en forsømmelse av mandat og påfølgende brudd av samfunnskontrakten og stempling som despot, eller simpelthen betyr tilskrivelsen av å være en dårlig konge forblir uvisst. Dette kan dessuten også ha vært meningen ifra den anonyme skribentens side.²⁸⁰ Slik befester adresseavisen seg som en del av tidens skjulte kritiske offentlighet, gjemt blant den bredere smigeroffentligheten.

²⁷⁷ Holm 1885: 131

²⁷⁸ Seip 1958: 21: Egen parafrasering.

²⁷⁹ Sandvik 2010: 166

²⁸⁰ For å unnsnippe mulig straff.

4.6 Mørket senker seg

Litteraturviter Kjell Lars Berge beskriver at *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger* mot slutten av århundret (1700-tallet) fremsto som «en ren informasjonsavis uten verken meningsytringer eller egentlige nyheter».²⁸¹ Og Seips påstand av at etter 1799 ligger «opinionsbevegelsene i mørket» synes å bekrefte dette for også resten av landets ulike periodika. Disse påstandene skal her undersøkes med utgangspunkt i to nye bursdagshyller satt ti år etter de overnevnte, som også er tilknyttet kongen.

Grunnen for Seips mørkeleggelse i Danmark-Norge ankommer den 27. september 1799 i det Rian så billedlig beskriver som myndighetenes Orwellianske snedighet, da den titulerte forordninger som kneblet det trykte ord i Danmark-Norge de neste femten årene: «Trykkefriheds-Forordningen». Det het her at «en vis klasse af forfattere stedse stræber at tilvejbringe mistillid til regjering, håner de offentlige foranstaltninger i stedet for med beskedenhet at tilkjendgive, hvorledes et og andet måtte forbedres».²⁸²

Holm fremsetter de, radikale i henhold til Dørum, forfatterne Malthe Conrad Bruun og Peter Andreas Heiberg som eksempler blant denne «klasse» som gjennom 1799 forordningen også ble straffet med tilbakevirkende kraft.²⁸³ Førstnevnte hadde utgitt bladet *Vækkeren*, rettet «menigmand» som etter kun tre numre ble den innstilt ved tvang, og Bruun senere dømt for «oprøriks Hensigt». Bladets syntes å ha vært en instruksjon for de mindre opplyste, fremfor en samtale med de kondisjonerte, et brudd på konduite.²⁸⁴

Heiberg var en gjenganger i «klassen» og utgav blant annet i tidsskriftet *For Sandhed* en tekst av politisk karakter med mottoet «something is rotten in the state of Denmark», og det må kunne sies at Shakespeare om enn fiktivt, neppe fremsatt den kongelige familie i særlig positivt lys i *Hamlet*.²⁸⁵ Heiberg utgav også skrifter rettet mot «menigmand» i det han i *Læsing for Publikum* berettet om hendelsene han opplevde i den pågående rettsaken mot ham.²⁸⁶

Det kan stilles spørsmål til om hvorvidt disse forfatterne ble idømt sine strenge straffer på grunn av deres utsagn, eller om det var på bakgrunn av hvem de vendte seg mot.

²⁸¹ Dahl 2010a: 181

²⁸² Rian 2014: 187

²⁸³ Holm 1888b: 179

Dørum 2016: 45

²⁸⁴ Bjerås & Dørum 2017: 364

²⁸⁵ Holm 1888b: 169

²⁸⁶ Holm 1888b: 170

Myndighetene krevde uansett rett til å unnsnippe den «trykkefrækhed» som både Bruun og Heiberg hadde påvist.²⁸⁷ I forordningen av 1799 ble derfor ytringsfrihetens grenser og deres overtråkks påfølgende straffereaksjoner uttrykt klarere enn noen gang.²⁸⁸ Anonymitet ble tvert ut ulovliggjort og tidligere straffede fikk gjeninnført forhåndssensur av eget publisert materiale.²⁸⁹

Den strengeste straffen i forordningen var rettet mot de som fordret forandring i myndighetenes struktur, eller satt seg opp mot kongen i opposisjon eller opprør. Ytringer av misnøye mot samme part førte til landsforvisning. En liknende ramme gjaldt for kritikk av den augsburgske konfesjon og kirken.²⁹⁰ Denne insisterende beskyttelsen av kongen og hans institusjoner kan tolkes som et ønske om å returnere eneveldet til en periode før 1730 i henhold til Maliks, eller i hvert fall 1770, da offentlighetsformen som regjerte var den representative.²⁹¹

Dette ønske kunne særlig skues gjennom at trykk med innhold av spott, for eksempel i form av allegori, og ironi, samt håndskrevne tekster, nå skulle etterfølges med en «Niedkiærhed og Kraft» som ikke engang kongen kunne påklaget.²⁹² Et direkte angrep på den i tiden skjulte kritiske offentligheten, som sammen med den hemmelige offentligheten må ha syntes som en i økende grad slagkraftig trussel for styringsmakten i perioden 1784-1799.

I bruddet til 1800-tallet vises det seg gjennom *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger* at styringsmakten *virkelig* ønsket å vise at de mente alvor med deres nye kneblende inngrep av 1799.²⁹³ Nyåret innledes av verken sang eller dikt i adresseavisen, men en offentlig bekjentgjørelse påfulgt av to rettsreferater:

«I Følge den 20de §. I forordningen af 27de September 1799 bekiendtgiøres herved den i Hoff og Stads Retten 16de Desember 1799 i Sagen: Prokurator Vejdemann som befalet Actor paa den ene og Litteratus Gerog Henrich Lund paa den anden Side, angaaende Misbrug af Trykkefriheden ...».

Videre ble det bekjentgjort at Lund skulle straffes med «fængsel på Vand og Brød i Fire dage», i tillegg til å måtte betale alle saksomkostningene. I sannhet var Lund her en heldig mann, for den etterfølgende dom gjengitt i adresseavisen var mindre tilgivende. Det berettes

²⁸⁷ Rian 2014: 183

²⁸⁸ Jørgensen 1944: 29-47

²⁸⁹ Holm 1888b: 176

²⁹⁰ Rian 2014: 186

Maliks 2011: 13

²⁹¹ Maliks 2011

²⁹² Rian 2014: 186-187

²⁹³ *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger* no.1 1800

for publikum fra «Højeste Rets Justis Contoir den 21de Desember 1799» at «Cancellie-råd Hans Holm» straffes for å ha «forbrudt Ære og Boeslod», og forvises derfor fra «Kongens Riger og Lande», i tillegg til å måtte betale alle saksomkostninger før forvisningen fant sted. Da også med bakgrunn i forordningen av 1799.

En straff noe lik Holms ble også utmålt til «Translateur Andreas Hejberg», i det påfølgende nummer «angaaende Misbrug av Trykkefriheden».²⁹⁴ Men Hejberg tok tydeligvis ikke sin dom like rolig som Holm, forklarer «Justis Secretair Horn». Under rettsaken hadde førstnevnte kommet med «fornærmelige og uformelige Udladelser», og måtte derfor bøte til fattigvesenet, og gi «erstatningen» til generalen som vedkommende hadde vendt sine uttalelser mot. «Det Idømte udredes inden 15 Dage efter denne Doms lovlige Forkyndelse under Adfærd etter Loven, og det øvrige efterkommes og fulbyrdes efter Justitiens nærmere Foranstaltning». Denne «translateur» var den overnevnte Peter Andreas Heiberg.²⁹⁵

Horns ordbruk av «Forkyndelse» er passende, for det var nettopp dette forordningen av 27. september 1799 ble i adresseavisen. Paraden av mistenkte og dømte stopper ikke her, adresseavisens neste nummer involverer en sak hvor en er anklaget for misbruk av friheten, og i årets tolvte nummer blir nok en Holm landsforvist på bakgrunn av forordningen.²⁹⁶ Det hersker liten tvil over at forholdene var blitt strengere.

Adresseavisen syntes også å ha blitt innskrenket i sitt innhold, borte er både anekdotene og fortellingene, erstattet av innlegg av og om konge, av embedsmenn, og gjentatt panegyrikk. Dette stemmer også overens med Berges påstand. Visse lokalnyheter, som ikke på noen måte kunne regnes som av kritisk art kunne likevel komme til. I et åpningsinnlegg kommer en «F or l ø b i g B e k j e n d t g j ø r e l s e» av Peter Anker.²⁹⁷ Det beskrives at

«for omtrent 4 Aar siden ankom hertil en Indianer, som, Captainen uafvidende, havde listet sig om bord paa et af Kompagniets Skibe. Denne person paastod at være hjemsendte af de tranquebariske Indbyggere for at frembringe for Tronen Klager over Gouverneuren General Major Peter Anker».

Anker ender raskt opp med å ta loven i egne hender og tar mannen som utgir seg for å være «Herr Sennaja Racker» i arrest. «Indianeren» viser seg å egentlig være en «Malaga-Dreng», og blir idømt bot for hans planlagte klage av Peter Anker. Sennaja hadde angivelig begått tyveri i Tranquebar og gjemt seg på et kompaniskip på vei til København. Sennaja anker

²⁹⁴ *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger* no.2 1800

²⁹⁵ Holm 1888b: 179

²⁹⁶ *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger* no.3 1800

Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger no.12 1800

²⁹⁷ *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger* no.7 1800

saken sin videre til høyesterett, og Anker forsikrer leseren om at han ikke var ute etter hevn med arresten av mannen, men simpelthen «kun villet sikre mig hans persons Tilstædeblivelse, indtil han havde tilsvaret det fornødne Domstelene».

4.7 Fuglekongens sang

Om enn vilkårene for ytringer var blitt strengere betydde ikke dette at innhold relevant til problemstillingen sluttet å eksistere. Dette skulle vise seg i det: «Hans Kongelige Höjheds Kronprinsens Födselsdag blev höjtudeligholdt hos den britiske acting Konsul Herr Raadmand Höyer, og Hans Majestæts Födselsdag med et Ball».²⁹⁸ Ved denne «Lejlighed blev sunget følgende af Raadmand Gluckstad forfattede sang» til tone av «Hver ærlig Broders ønske er»:²⁹⁹

«Oplysnings Sol du (kongen) bane vej! [...] Lad Mennesket og Landets ven! Frit Tankens Yttring nyde, om Skurken end misbruger den, det skal dig ej fortryde. Hans Gift, som Taagen, viftes hen; Men Sandheds Dugg blir dog igjen. Lad mennesket og Landets Ven Frit Tankens Yttring nyde!»

Glückstad retter seg her til kongen på liknende vis som det «minervakretsen» hadde gjort på 1790-tallet ved sannhetens dugg som blir etterlatt etter ytringer. Men det er ikke Glückstad som i det gitte nummer påviser en reel misnøye med tidens vilkår for ytringer, det gjør derimot «Fugle-Kongen Doctor Frankenau» i sin forfattede sang som følger førstnevntes.³⁰⁰ Det synges om at det nye århundres vinger lyder, og det vinker til kongen, om å aldri bryte borgerfreden ned:

«Hör Snillets ædle Sønner klage, Ved Danmarks Pressefriheds Grav; Tag Konge, hvis Du kan, tilbage Den tunge Lov, Du nylig gav. [...] Hver gammel Fordom Du forfølge, som trives end hos Dan og Nor; Lad Sandheds Röst for Dig ej dölge, den sielden nær om Troner boer. Dit Norges Raad Du sammenkalde Spörg det, og oplyst Agdermand.

Innlegget er rikt på flere vis. Det fortelles om en sannhetens røst som ei kan tillates å dø om folket skal kunne tilbakelegge de fordommene Evju påpeker at skribentene i offentligheten alt i 1784-1799 hadde forlatt. Frankenau påstår og at sannheten sjelden bor tronen nær, altså en kritikk lik den Rahbek tidligere hadde rettet mot hoffet. Og kongen appelleres deretter til å heller forhøre seg med det norske råd, og ikke minst med den opplyste egde, for «Da skal Du nyde sielden Lykke!»

Mest oppsiktsvekkende er derimot de to første linjene. «Trykkefrihetsforordningen», tiltaket som skulle sikre *frihet fra frekkhet*, blir av det som må beskrives som «den almindelige vilje»

²⁹⁸ *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger* no.6 1800

²⁹⁹ Glückstad tittulerer seg som adresseavisens eneste utgiver i perioden.

³⁰⁰ Kallenavnets bakgrunn er for meg ukjent.

her beskyldt for å ha drept den. Denne tunge lov for allmennviljens mulighet til ytring bes inndratt av kongen.

Viken har vist at det i 1807-1814 ble trykket opposisjonelle og maktkritiske merknader, da i en periode hvor vilkårene for ytringer var desto strengere for pressen, «desse var ikkje politisk kritiske slik dei kan oppfattast i ein prentefridomsliberal stat, men like fullt slagkraftige».³⁰¹ Fuglekongens sang kan følgelig ikke hevdes å ha være annet enn en slik merknad.

Sangen var trolig forfattet av Rasmus Frankenau Stadsfysikus i Arendal i 1797-1802, og han kan neppe pekes på for å ha blitt skremt av de gjentatte trykkede straffeutmålingene over forordningen av 27. september 1799 i den kristiansandske adresseavis.³⁰² Ei heller Glückstad som først initierer, og deretter tilrettelegger i sin adresseavis for Frankenaus sang, innhold som det muligens kan påstås å ha tilhørt en *åpenbar kritisk offentlighet*. Det må samstundes påpekes at resten av sangen er omkranset av panegyrikk og fungerer i det hele meste appellerende fremfor kritiserende.

Rian hevder at forordningen av 1799 kneblet og temmet det trykte ord, og Seip fremsetter perioden som mørklagt for opinionsstrømninger. Men når sanger som fuglekongens trykkes i kongens egen «allernaadigst privelegerede adresseavis», kan ikke perioden tenkes fullstendig mørklagt. Den kan derimot ses kneblet i forhold til den forutgående perioden av 1784-1799. Ei heller syntes Berges påstand av at adresseavisen i tiden fremstod uten meningsytringer å stemme.

For pressen ble vilkårene for ytringer stadig strengere i løpet av tidsrommet 1799-1814. Det ble i første omgang ulovlig å selge viser og almanakker på gaten, og de lokale myndighetene ble sterkt anbefalt om å gjennomgå pressens materiale før den ble distribuert.³⁰³ Ved krigens utbrudd i 1807 ble vilkårene ytterligere innskrenket, og alle periodiske blad skulle nå gjennomgås og sensureres i frykt for at de kunne svekke den nasjonale ånd, eller begi fienden viktig informasjon. Myndighetene begynte selv å utgi et eget nyhetsblad om krigen og krevde at andre nyhetsblader siterte dens informasjon om krigen ordrett.³⁰⁴ 1810 var imprimatur i all forstand tilbake med politimestre og lokalmyndigheter som stemplere.³⁰⁵ Rian påstår at

³⁰¹ Viken 2010: 127

³⁰² Bricka 1891: 278-279

³⁰³ Jørgensen 1944: 52-59

³⁰⁴ Rian 2014: 189

Rudeng 2021: Kap 1: *Tiden* av Nils Wulfberg ble blant annet så intetsigende i frykten mot ytterligere tilsnakk etter pronorske holdninger i 1810 at den gikk inn i 1811. Wulfberg ville bli en viktig spiller for Christian Fredrik i 1813, og også en sentral spiller for norsk presses historie i det han etablerer *Morgenbladet* i 1819.

³⁰⁵ Rian 2014: 191

pressen som endelig møtte Kristian Fredrik under opptakten til 1814 var intet annet enn pasifisert.³⁰⁶

³⁰⁶ Rian 2014: 192

5.0 Avslutning

Oppgavens konkluderende kapittel har to mål. For det første vil det stilles et nytt spørsmål til oppgavens ulike undersøkte periodika. Dette har til hensikt å oppvurdere adresseavisenes rolle i undersøkelser av den gitte tidens offentlighet. Følgelig vil noen av oppgavens lengre linjer trekkes, og den innledende problemstillingen om hvorvidt det i den gitte periodika ifra Christiansand stiftamt i perioden 1768-1814 finnes uttrykk for sfæren for borgerlig offentlighet definert som et potensielt opposisjonelt rom overfor styringsmakten prøves besvart. Avslutningsvis vil videre forskning omtales.

5.1 Adresseavis var for alle

I løpet av arbeidet med kildematerialet har et dvelende spørsmål bredd seg, og det er hvem disse periodikaene ifra Christiansand stiftamt egentlig var tilegnet. Fiskaa lister opp adresseavisenes typiske innhold med ledige poster, tjenestesøkende, varer til salgs, ledige embeter, offentlige kunngjørelser, etc. og følgelig dannes bildet av et medium rettet mot handelsborgskapet seg, men sistnevnte tok også selv i bruk periodika som en informasjonskanal, både seg imellom, og rettet mot andre grupper, hvilket her vil fremvises gjennom *Det Christiansanske Oeconomiske Selskab*. Denne beskrivelsen vil dessuten vise seg gjeldende også for resten av lokalsamfunnet.

Den teoretiske interessen for jordbruk som hadde bredd seg over Europa på 1700-tallet, påviste seg i Kristiansand særlig ved stiftelsen av det overnevnte selskap i 1782, som da skulle fungere «til flittighets og videnskabelighets oppmuntring».³⁰⁷ Selskapet var ivrige brukere av byens periodika, både *Christiansandske Uge-Blade* og *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger*, og i førstnevnte ble det gjengitt av:

«F: S: A r c t a n d e r, Sælskabets Secretair [...] (at det) Paa Tiirsdag førstkommende 11te Januarii om Eftermiddagen kl.5, bliver Det C h r i s t i a n s a n d s k e O e c o n o m i s k e S æ l s k a b (i Følge dets Love) forsamlet paa det sedvanlige Møde-Stæd udi Rad. Gierdrums Huus, for at bedømme til Premie nydelse, de til Sælskabet udi avgifte Aar indkomne Priis-Forordninger».³⁰⁸

For å støtte opp om sitt budskap gav selskapet bestående av «de Høye og Respective herrer» ut premier for «nyrydding, grøfting, anlegg av «den beste have til kjøkkenurter» o. s v.».³⁰⁹ Selskapet synes å ha holdt sine løfter, for i et senere nummer proklameres vinnerne av deres gevinster. Det ser tilsynelatende ut til at de som ønsket å delta tilsendte beskrivelser av deres

³⁰⁷ Steen 1941: 363

³⁰⁸ *Christiansandske Uge-Blade* no.1 1785

³⁰⁹ Steen 1941: 364

virke, som selskapet deretter vurderte. Det forfektes grundige beskrivelser av innleggene, men samtidig blir disse som oftest innledet av «der skal have». Det kan derfor se ut til at selskapet ikke selv sendte ut medlemmer for å vurdere innsendelsenes validitet.³¹⁰

Vinnerne ble listet opp kronologisk, trolig i henhold til når deres innsendelser ble mottatt av selskapet. Nr. 1-, 4-, og -6 tok med seg premiepenger i første omgang. Innlegget som beskrev de ulike vinnere strekker seg over omtrent to sider, og fortsetter i neste nummer med vinnere nr.10-, 12-, og 14, også over en liknende mengde linjer. Her forklares også grunnene for at enkelte ikke vant avslutningsvis.³¹¹ Steen påstår at «selskapet utrettet svært lite», men for enkeltmenneskene som vant premier av 20-, og 25 riksdaler kunne selskapet ha virket svært så utrettende.³¹²

Trykkingen av innkallelsen i *Christiansandske Uge-Blade* kan forstås ut ifra dens noe ekstraordinære innhold. Det gjøres her klart at selskapets årlige prisutgivning skal holdes, og dette ville være relevant informasjon også for leserne som har deltatt i konkurransen. Men ukebladet ble også brukt som en direkte kanal for innkallelser til selskapets møter ellers og. Dietrichson gjengir at det «30te d.M. om Eftermiddagen kl: 2 Slæt» på Hr. Tønnes Rolfsens Gård skal holdes møte.³¹³

Det syntes derved å ha vært mer effektivt å lyse ut informasjon om selskapets møtevirksomhet i periodika, enn å sende rundt en individuell innkalling. En forventning må ha fantes i at alle selskapets medlemmer ville få kjennskap til møte, enten gjennom selv å lese, eller ved å høre det av de rundt. Dette syntes ikke uvanlig ettersom medlemmene av selskapet tilhørte borgerskapets øvrige kretser, men det var ikke bare de «høyt respektive herrer» som brukte periodika til slike typer innkallinger. Vi får vite at ved:

«Christiansands hospital er nylig ved Døden afgangen een af Lemmerne Siri Larsdatter som deels havde Navn af Penge Siri mens efter hendes Død forefantens kun 4 Skilling Danske; Og ved Rygte skulde hun have baade Penge, Sølv, Senge og Gang-Klæder udestaaende i Byen».³¹⁴

Jens Eylersgaar, innleggets innsender, krever videre i henhold til loven, at de som da besitter den «afdødes Penge eler Effecter» må leverer dette tilbake. Gjentatte ganger befinner liknende inlegg seg i periodika, rettet mot alle byens borgere i innkreving av lånte penger og

³¹⁰ *Christiansandske Uge-Blade* no.6 1785

³¹¹ *Christiansandske Uge-Blade* no.7 1785

³¹² Steen 1941: 364

³¹³ *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger* no.3 1790

³¹⁴ *Christiansandske Uge-Blade* no.1 1785

gjenstander, som oftest relatert til en persons død eller avreise. Periodikaene var med andre ord det beste middel for å få spredd informasjon også til et generelt publikum.

En forventning av bevissthet omkring det fortløpende innholdet i periodika syntes til og med å ha blitt forventet av byens fattige. Peder Bach forklarer at det «Efter de høye herrer Ober-Directionens Ordre bliver paa Stadens Raahuus, Lørdag d. 5 Febr. Kl.2, som sædvanlig uddeelt til de Fattige Lemer deres stipulerede Portioner».³¹⁵ Både danske og norske forskere avviste i løpet av 1990-, og det tidlige 2000-tallet den tradisjonelle oppfatningen av at leseferdigheter var noe allmuen ikke tilegnet seg før langt ute på 1800-tallet, og Lis Byberg påstår følgelig at oppimot 80-90% av nordmenn kunne lese i andre halvdel av 1700-tallet.³¹⁶ Innholdet var derved lesbar for i hvert fall enkelte blant de fattige.

Det overraskende med innlegget er derimot at prisen på et årsabonnement av periodikaene trolig tilsvarte ukelønnen til en vanlig arbeider.³¹⁷ Det må derfor, om påstanden av at de fattige også var tiltenkt å ha kjennskap til deres innhold, ha fantes et annen måte å tilegne seg informasjonen på. Det muntlige nyhetskretsløpet i tiden stod trolig for mesteparten av dette, altså gatesladder.³¹⁸

Mulig er det også at de fattige tilegnet seg kunnskap om de ulike periodikaenes innhold gjennom sang og høytlesning. En underkategori av skillingsviser er nyhetsvisen, og det var ikke uvanlig at slike ble sakset direkte fra pressen, og omvendt.³¹⁹ Følgelig ble nyheter sunget gatelangs, og det er ikke få av adresseavisene som starter med enten sang eller dikt, hvor noen også inneholdt instruks om melodi, et kjennetegn for skillingsvisene.³²⁰ Kanskje disse første ble sunget, og de resterende annonsene deretter lest høyt? Avisenes tilblivelse gjennom de italienske orienteringsbladene på 1500-tallet var tross alt beregnet for offentlig høytlesning.³²¹ Ikke bare borgerskapet i deres klubber og kaffehus samlet seg i lesing og diskusjon over periodika, trolig spilte gaten en vel så viktig rolle i informasjonsspredningen.

Det fantes også mer uvanlige innlegg rettet mot allmuen, som et innlegg der leserne påkalles til hjelp i å stanse og anholde tre personer kledd i blå og rød uniform som utgav seg for å være engelskmenn, med en påfølgende dusør. Disse hadde angivelig vandret rundt i Lillesand og

³¹⁵ *Christiansandske Uge-Blade* no.5 1785

³¹⁶ Rem 2003: 82-83

³¹⁷ Dahl 2010a: 136

³¹⁸ Dahl 2010a: 58

³¹⁹ Brantzæg og Strand 2021: 10, jf. 15

³²⁰ Brantzæg og Strand 2021: 25

³²¹ Gripsrud 2017: 72

bedrevet tyveri.³²² At noe slikt gjengis i en periodika som trolig utkom tidligst en dag etter innsendelsen peker muligens på en ineffektiv utøvelse av styringsmaktens voldsmonopol, og også at det å ta loven i egne hender var tillat.

Private anklager av andre mennesker, halvveis skjulte, fant også sted, rettet som informasjon til publikum. Jonas Thønnesen forteller at «at min Tjenestepige Juger Larsdatter har forladt Tienesten og ikke længer gaar mine Ærende finer jeg fornødent offentlig at bekiendtgjøre, at ingen kan betro noe i mit Navn». Snedig formulerer Thønnesen seg mot sin tidligere tjenestepike, som syntes å ha kjøpt varer og/eller tjenester i hans navn etter sin avskjedigelse.³²³ Avertissementet påviser det mangfoldet av innhold som periodika kunne inneha.

Kristiansands første adresseavis syntes også å skille seg noe ut i henhold til allmennretting av innhold i forhold til de andre norske adresseavisene. I Bergen satt Ole Brose umiddelbart standarden for adresseavisen i åpningsnummeret. Her ble det oppgitt dato, årgang, nummer og lokasjon, og deretter følger dens første tekst «Tilkiøbs og til Leye», etterfulgt av annonser om auksjoner, en innsendt opplysning, og informasjon om ulike borgeres innvilgning som embedsmenn.³²⁴ Martinius Nissen i Trondheims adresseavis åpner noe mer artistisk med et kort dikt til publikum, og Samuel Conrad Schwach gjengir i *Norske Intelligenz-Seddeler* en kort forklaring for grunnen til dens oppkomst, og følger dette opp med et dikt om at «her kommer nu et Blad, som fører Norsk beretning».³²⁵ Begge åpningene deres er på omtrent en side.

Dreyer fører derimot en forklaring for grunnen til adresseavisens oppkomst, og deretter en grundig plan for hva han tenker den burde inneholde, og hva den faktisk kommer til å inneholde. Planen strekker seg som forklart over de tre første numrene av adresseavisen.³²⁶ Dreyer åpnet også opp for samtaler satt i offentligheten mellom ham og publikum gjennom «Corresponderie Spørsmal». Disse ville også dukke opp i de andre norske adresseavisene, men i Dreyers finner de sted i det første nummeret, og er følgelig en nokså fast post i den håndskrevne adresseavisen. Selve korrespondansene kunne inneholde alle slags spørsmål, som «Om man bør bruge Tanke til eftertanke om det almindelige hvormed man seer sig selv

³²² *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger* no.1 1800

³²³ *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger* no.6 1800

³²⁴ *Efterretninger fra Adresse-Contoiret i Bergen* no.1 1765

³²⁵ *Tronheims Adresse-Contoires Efterretninger* no.1 1767, *Norske Intelligenz-Seddeler* no.1 1763

³²⁶ *Kongelige Privelegerede Adresse-Contoires Efterretninger udi Christiansand Stift* no.1-3 1769

igjen fordret», og «Om en hvis alder bør bestemmes til giftemaal for at uvidenhed ikke skal falde i armene paa Daarlighed som forskaffer ubeqvenne mennesker for sig og andre».³²⁷

Det var ei heller bare Dreyer som besvarte de innsendte spørsmålene, det ble åpnet for at publikum selv kunne gjøre dette, slik en «af skabning et fruentimmer» som «gjør flittige Visitter og søger alle Honette Compagnier» gjorde angående et spørsmål i et forutgående nummer om villdyrlivet i skogen omkring byen. Den honnette kvinnen mente at spørsmålet som hadde blitt silt både var «skiemt og tailerie», og at innsenderen hadde «sandelig ophidsed mangen til vrede». Svaret gjengis i en tekst som både får forsiden av adresseavisen, og strekker seg inn på neste side.³²⁸ Slik syntes adresseavisen å direkte oppfordre til meningsbrytning i offentligheten ved å tillate et rom for den.

Noen av spørsmålsinnsenderne var anonyme, mens andre navngav seg selv, som «mademoiselle N. F. Pramm» i nummer 8 av 1769.³²⁹ En del spørsmål dreide seg også om lokale forhold, som «om det var ide fornødne at i Christiansand stift var et Tugt og Manufactur Huus som blef andlagt i Christiansands bye», noe det senere ble i 1788-1789.³³⁰ Hvorvidt korrespondansene av de anonyme faktisk var innsendt av publikum og ikke fabrikkert kan det stilles spørsmål til, hvilket tidligere har blitt påpekt. Uansett svar åpnet Dreyer opp for en oppfatning hos publikum om at de kunne delta i offentligheten gjennom den lokale adresseavisen, og at Dreyer følgelig kunne *revidere* den basert på svarene han fikk innsendt.³³¹

Adresseavisene i Christiansand stiftamt, her regnet med *Christiansandske Uge-Blade* var derved ikke rene annonseblader for kanalisering av informasjon ovenfra og ned, samt handelsborgerskapet imellom. De var lokalinstitusjoner som både ble brukt av, og vendte seg mot, samfunnets ulike grupper. Og det var følgelig forventet at alle lokale hadde kjennskap til deres innhold, om enn lest på egenhånd eller hørt «saasom ordet gaaer».³³²

³²⁷ Kongelige Privelegerede Adresse-Contoires Efterretninger udi Christiansand Stift no.29 1771

³²⁸ Kongelige Privelegerede Adresse-Contoires Efterretninger udi Christiansand Stift no.9 1772

³²⁹ Kongelige Privelegerede Adresse-Contoires Efterretninger udi Christiansand Stift no.8 1769

³³⁰ Kongelige Privelegerede Adresse-Contoires Efterretninger udi Christiansand Stift no.1 1769

Steen 1941: 362

³³¹ Darton 2007: 502

³³² Dahl 2010a: 60: Om det muntlige kretsløpet av nyhetsspredning.

5.2 Konklusjon

Tidens vilkår for ytringer har i løpet av teksten fungert som en rød tråd i henhold til oppgavens metodiske innfallsvinkel. De er følgelig både blitt normativt gjengitt, og diskutert gjennom forskningslitteraturen. Oppgavens kildemateriale har deretter blitt utforsket med utgangspunkt i dette, og fungert både bekreftende og avkreftende.

I litteraturen omkring adresseavisenes tilnærming til trykkefrihetstiden er det blitt etablert et bilde av kongetro utgivere med Schwach som unntak. Det har i denne oppgaven blitt vist, gjennom det eneste eksemplaret av *Kongelige Privelegerede Adresse-Contoires Efterretninger udi Christiansand Stift* bevart ifra trykkefrihetstidens smale betydning av 14.09.1770 – 07.09.1771, at det også her fantes virkelig uttrykk for trykkefriheten, og at adresseavisen derfor burde stilles på linje med Christianias adresseavis, om enn med en forklarende fotnote av mangelfullt kildemateriale til å definitivt trekke konklusjonen. Følgelig ble det også fremsatt at innsendelsen av en «En uinterresseret Nordmans Simple tanker» i adresseavisen måtte tilhøre en i det gitte tidsrommet for oppgaven noe sjeldnere åpenbar kritisk offentlighet.

Christiansandske Uge-Blade har i henhold til styringsmakten samtidige syn, i tillegg til dens innhold og fremtreden, måtte bli oppvurdert til bli kategorisert som adresseavis, om så den også påviste et par uvanlige trekk. Det ble i en av dens tidligste numre trykket en tekst av økonomiske art, kopiert fra *Norske Intelligenz-Seddeler*, som i henhold til lovverket ikke skulle finne sted, men som Maliks har vist var det på dette tidspunkt alt blitt tilrevet et rom for utøvelse av en borgerlig offentlighetsform som tillot slikt. Ved trykkefrihets innskrenking «var imidlertid allerede kontrollens legitimitet brutt, og den (innskrenkingen) fremsto som et overgrep mot menneskets naturlige rettigheter».³³³ Følgelig kom offentligheten til å være preget av ytringer som ikke nødvendigvis var i tråd med verken lovverk, eller fremsetning av styringsmakten representative offentlighet, om så disse var direkte eller skjulte.

Narrative om Andreas Swane blir som oftest konstruert som et forfall, både som publisist og person. Berge beskriver en periodika som med tiden gikk fra å være meningsorientert til å bli en ren informasjonskanal. Forfallet stadfestes i litteraturen ved Swanes økonomiske problemer i årene 1768-1788, med utgangspunkt i tvangsauksjonen av trykkeriet det ikke ble noe av, og kulminerer med trykking av Lofthusvisa i 1787, og en påfølgende bot Swane sannsynligvis ikke var bemidlet nok til å gjøre opp for seg på. I oppgaven blir derimot en hendelse satt i 1785 fremsatt som den mulige årsaken til avisens tiltakende forfall, hvilket i

³³³ Maliks 2011: 9: Egen påført parentes.

oppgaven er blitt titulert som *sorenskriverfeiden*. Her trykket Swane, muligens påbudt av det gjeldene regelverket, en embetsmanns innsendelse. I etterkant ble Swane både idømt en bot lik den han mottok i 1787 for Lofthusvisen, og samtidig indirekte truet av byens politimester. Det er kanskje ikke overraskende at ukebladet etter dette antok en «blot skikkelse».

Tross forfallet fremsatt Swane en periodika som i tiden påtok seg den rollen adresseavisene satt før og etter den gjorde, og fungerte dessuten som en innsenderavis hvor det det «Høy-Respective Folk» kunne delta gjennom lesing, tenking og skriving.³³⁴ I samme periodika fikk dette tenkende publikum bevitne Swanes trykking av en embetsmanns innsendelse, og et iøynefallende nedslag av en debatt satt i offentligheten. Det må også påpekes at Swane i ukebladet, kun få numre før *sorenskriverfeiden* hadde trykket en sang med refreng av *For Norge, Kiempers Fødeland*, og derved muligens deltok i tidens skjulte kritiske offentlighet på dette vis.³³⁵

I perioden 1784-1799 skisseres et friere rom enn det forutgående. Pressen ble ikke lengre eksklusivt brukt av styringsmakten som en informasjonskanal eller som verktøy i fremsettelse av en representativ offentlighet, den ble nå anvendt i kampen om opinionen over Landboereformen. Blant skribentene som kjempet bøndenes kamp befant både tilhengere av et opplyst-, og et opinionsstyrt enevelde seg.

Bursdagshyllesten av 1790 viste derimot at uavhengig av tilskrivelsen av en av disse betegnelsene til eneveldet, måtte kongen oppfylle sine dyre plikter overfor folket for at sitt mandat skulle være gyldig, og hyllesten synes tilsynelatende å mene at kongen ikke lever opp til denne i henhold til det norske riket. Hvorvidt dette stempler kongen som despot, eller simpelthen som en dårlig konge forblir uvisst. Hyllesten er derimot toneangivende for den samtidige oppfatningen av styringsmakten, og følger en del av den skjulte kritiske offentligheten, gjemt blant smiger i form av panegyrikk.

Trykkefriheten blir så kneblet i 1799, og i henhold til Seip blir den resterende perioden frem til «friheten blir gitt i gave» i 1814 mørklagt for opinionsstrømninger. Den skjulte kritiske offentligheten ble satt under direkte angrep i det tekster, også håndskrevne, som bar innhold av spott og ironi skulle forfølges med en voldsom kraft. Viken har derimot påvist at det i

³³⁴ *Christiansandske Uge-Blade* no.1 1780: Swane forfatter en innledende tekst hvor han oppfordrer publikum til å delta i sitt ukeblad. Noe han også måtte for å tjene penger på det.

³³⁵ *Christiansandske Uge-Blade* no.5 1785

1807-1814, i det som normativt sett skulle være perioden for de strammeste vilkårene for ytringer, også fantes slagkraftige tekster.

Fuglekongens sang blir da denne oppgaves slagkraftige tekst. Om enn den ikke vender seg direkte mot kongen, innehar den alle elementer av ytringskulturen fra den forutgående tidsperioden, og slik det er blitt vist til, var publisisten i Kristiansand meget klar over forordningen av 1799. Sangen påpeker at trykkefrihetsforordningen ikke har ført til annet enn frihetens grav, og kongen bes følgelig direkte om å dra den inn. Sangen finner også sted der den i utgangspunktet hadde minst grunn for å være, i kongens egen privilegerte adresseavis. Om enn innholdet ikke var direkte kritiserende av kongen, syntes den å tilhøre en åpenbar kritisk offentlighet.

Swanes trykking av *sorenskriverfeiden* involverte uanstendig materiale, om ikke et personangrep, på en embetsmann, og ble derfor idømt straff. Derimot ser ikke uttrykk av strek misnøye overfor lovverket, eller kritikk av de institusjoner som omkranset tronen, å ha blitt etterfulgt, slik det blir vist gjennom den manglende reaksjon på Fuglekongens sang. Jørgensen viser at både utgivere og professorer stilte spørsmål til forordningen av 1799, i dette tilfelle forbudet mot anonymitet, om enn utgiveren stod ansvarlig, men disse ble rettet direkte mot styringsmakten, ikke satt inn i presseoffentligheten.³³⁶ Følgelig danner et bilde seg i henhold til tidens vilkår for ytringer, nemlig den at uttrykk for kritikk alltid fant en vei, om så denne var åpenbar eller skjult.

Oppgaven satt ut for å undersøke hvorvidt det i dens gitte ulike periodika fantes uttrykk for sfæren for borgerlig offentlighet, da definert som et mulig opposisjonelt rom overfor styringsmakten. Og det er følgelig blitt konkludert i at det gjorde det, både gjennom åpenbar kritikk ifra den uinteresserte nordmannen, og til dels fra fuglekongen, og den skjulte kritikk som ellers gjemte seg i periodikaene. Da i tillegg til uttrykk som ikke kunne etterfølges på bakgrunn av åpningen av det økonomiske rom i 1755. Kongen ble for øvrig aldri direkte kritisert i oppgavens kildemateriale, men hans maktgrunnlag ble utfordret, og det samme gjorde alt som alt som omkranset hans trone, til og med lovverket.

³³⁶ Jørgensen 1944: 58-59

5.3 Bemerkninger og videre forskning

Sammenlikning av de Kristiansandske adresseavisene, her medregnet *Christiansandske Uge-Blade*, og de andre norske stiftsbyenes har i oppgaven vært et kontinuerlig tema. I litteraturen syntes adresseavisene ifra Bergen og Trondheim å opptre nokså likt under trykkefrihetstiden, noe de Københavnske avisene tilsynelatende også gjorde. Christianias *Norske Intelligenz-Seddeler* skiller seg ut i dette henseende. Her var trykkefriheten å se i adresseavisen. Alt ved dens tilblivelse i 1763 ble dette skillet etablert gjennom Schwachs brudd på to privilegier. En plassering av Dreyers adresseavis i henhold til dette er derimot ikke å finne i litteraturen. Følgelig er det gjennom oppgaven blitt vist at det i adresseavisen i trykkefrihetstidens smale betydning fantes uttrykk for friheten. Slik burde da den første Kristiansandske adresseavis utpekes som nok et avvik, eller den burde føres sammen med Christianias adresseavis som en alternativ tilnærming for adresseavisene til trykkefrihetstiden.

Deretter syntes Swane å ha videreføre denne relasjonen til Christianias adresseavis gjennom egen fremtreden av å egentlig føre en adresseavis der det ikke var privilegium til dette, trolig inspirert av sin tidligere læremester Schwach. I litteraturen er det dessuten alt etablert at Glückstad og Isaachsen adresseavis i sin tidlige årgang var åpen for meningsytringer, og i henhold til Fiskaa «i grunnen (den adresseavisen) som viste nevneverdig refleks av de franske tankene, de andre var altfor sterkt opptatt av mammon til å ofre dem noen oppmerksomhet».³³⁷ Dette viser seg særlig igjen gjennom et innlegg i 1792, og gjennom universitetsdebatten som i adresseavisen fant sted i 1793, hvilken også ble rapportert om i *Norske Intelligenz-Seddeler*, mens spørsmålet ble avfeiet i Trondheims adresseavis som et «frihetssvermeri», og Bergens omtalte den ikke i det hele tatt.³³⁸

Viken trekker i gjentatte tilfeller frem *Norske Intelligens-Seddeler* i perioden 1807-1814 som et eksempel av periodika som tidvis fortsatte med slagkraftige ytringer på trykk tross tidens vilkår for ytringer som egentlig ikke tillot dette.³³⁹ I så henseende kan muligens fuglekongens sang representere en slik slagkraftig tekst ifra Kristiansands periodika etter forordningen av 1799. Fra sin spede start med en håndskrevet adresseavis syntes derved de ulike periodikaene ifra Christiansand stiftamt å ha lagt seg på nærmere Christianias adresseavis tilnærming til tidens vilkår for ytringer enn de andre norske adresseavisene.

³³⁷ Fiskaa 1985: 21: Egen påført parentes.

³³⁸ Fiskaa 1985: 22

³³⁹ Viken 2010: 106

Hvorvidt kritikken skissert i konklusjonsdelen, og de tidligere nevnte «perestrojkaene» peker på overgangen fra en representativ offentlig til en slags borgerlig offentlighetsform betinges av perspektiv. Om §100 i grunnloven ses på som det endelige punkt i historien om tidens vilkår for ytringer mellom 1768-1814 danner et bilde seg av en ujevn trend mot frihet, med et stort hopp i 1770, og et stort fall i 1799. I dette perspektivet blir folket seirende i det de nå får ytre seg fritt, og grunnlovsmennenes erfaringsrom i den forutgående perioden sett på av ytterste viktighet.

Det andre perspektivet fremsetter en seier for styringsmakten i det den samme perioden omhandler en trykkefrihet som trinnvis ble kneblet, om enn dette også ble gjennomført ujevnt. Slik sett blir perioden da betegnet av en styringsmakt som gradvis tilbakekrever offentligheten de til dels selv hadde oppofret. De strengeste straffene i 1799 forordningen omhandlet nettopp ivaretagelsen og tilbakedragningen av den representative offentligheten. Prosessen syntes også vellykket i det Danmark ikke før 1849 ville se sin versjon av en trykkefrihetsparagraf.

Førstnevnte perspektiv er problematisk på samme vis som Seips er i henhold til Evjus kritikk. I dette henseende syntes Rians perspektiv muligens mest passende, at det fantes rom som tidvis åpnet seg for uttrykk av en borgerlig offentlighetsform etter 1784, men i det hele var styringsmakten suksessfull i å kneble pressen, ettersom den endelig møtte Kristian Fredrik pasifisert i 1813. Dette hadde da blitt utført gjennom et nå tydelig lovverk og påfølgende strenge straffer som også ble utmålt. En viktig kritikk mot denne oppgaven i sin helhet blir derfor at den på en viss måte arbeider seg frem mot et punkt som ikke nødvendigvis behøvde å finne sted, og at uttrykkene som er blitt fremvist derfor kan ha blitt tolket som noe de nødvendigvis ikke er.

Uavhengig av det overnevnte trådte et nytt funn opp i løpet av arbeidet med kildematerialet, nemlig at de ulike periodikaene ifra Christiansand stiftamt omfavnet hele lokalsamfunnet. Det fantes en forventning, til og med av de fattigste, om kjennskap til innhold. Dessuten ble de også brukt av allmuen som det mest effektive redskapet i å spre informasjon, som ved pengeinnkreving eller anklager av avskjedigede tjenestepikers fremtreden.

Det kan også spekuleres i om ikke periodikaene fra Kristiansand var mer «folkelige» enn de andre stiftsbyenes adresseavser. Dette fremviste særlig Dreyer i sin adresseavis hvor leserne både informeres grundig om hva den ville komme til å inneholde, i tillegg til å åpne for et rom satt i offentligheten for samtaler mellom leser og publisist, men også publikum seg selv imellom, hvilket i ett tilfelle opptok hele adresseavisens forside. Swane videreførte dette i det

hans ukeblad tok form som en innsenderavis på bakgrunn av mangelen av adressekontor.³⁴⁰ Det er derimot ikke funnet nok belegg i kildematerialet til å hevde dette for *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger*. Det også mulig at denne «folkelige» tendensen simpelthen fant sted på bakgrunn av det snevre kundegrnlaget i byen. Noe måtte publisistene ha å skrive om.

Bilde som i oppgaven er sammensett gjennom undersøkelsen av de ulike periodikaene ifra Christiansand stiftamt er på ingen måte fullstendig. Flere undersøkte intervaller inneholdt intet av interesse i henhold til oppgavens problemstilling, men bød samtidig på en rekke interessante funn av typen lokalhistorie som da ikke er blitt omtalt i oppgaven. Det er også slik at den store majoritet av *Christiansandske Uge-Blade* og *Kristiansands Adresse Kontors Efterretninger* gjenstår utforsket av meg på grunn av oppgavens omfang, og i henhold til oppgavens funn burde det her finnes en hel del annet stoff av interesse å finne for dens problemstilling.

Det hadde dessuten vært interessant å følge alle periodikaenes numre, for deretter å videre utforske tendensen til likhet med *Norske Intelligenz-Seddeler*, for slik å sette et definitivt skille mellom den nordvestre-, og sørøstre presse. Dette kunne igjen vært svært interessant for norgeshistorien i sin helhet, da gjennom muligens å kunne påpeke lokalkulturelle forskjeller i riket. For slik Bernt Anker i 1799 forklarte det, var Bergen «mindre kjent for innbyggerne her i Christiania enn London og Paris, ja, vi anser dem nesten ikke som en del av vårt land, eller som bebodd av nordmenn».³⁴¹

Foruten dette mener jeg igjennom oppgaven å ha bevist at *Kongelige Privelegerede Adresse-Contoires Efterretninger udi Christiansand Stift* fortjener en grundigere undersøkelse enn den så langt er blitt tilegnet i litteraturen. Oberstløytnant Karl Marius Leewy sine ord over at «noe særlig betydning har vel disse håndskrevne avisarkene ikke hatt ...» burde revurderes.³⁴²

³⁴⁰ Dahl 2010a: 179: Ettersom Swane ikke satt på noe adressekontor var han avhengig av innsendelser av alle slag for å drifte ukebladet, og særlig stiftamtets prester ble store bidragsytere.

³⁴¹ Dahl 2010b: 8

³⁴² Leewy 1980b: 30

Dahl 2010a: 177: Startet denne prosessen i det adresseavisen ble tilegnet beskrivelsen av å inneha «et oppsiktsvekkende rikt stoffomfang». Dessverre fremsettes kun en benevnelse av en astronomisk observasjon i nr.5, og eksistensen av et «corresponderie» i nr.13 som konkrete eksempler på dette.

5.4 Litteratur

Amidsen, A. (2002). *Til nytte og fornøjelse: Johann Friedrich Struensee 1737-1772*. Akademisk forlag.

Appel, C. (2001). *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark: Bd. 1. Bind 1*. Det kongelige bibliotek museum tusculanums forlag.

Bjerkås, T. & Dørum, K. (Red.). (2017). *Eneveldet før undergangen: Politisk kultur i Norge 1660-1814*. Spartacus Forlag AS/Scandinavian Academic Press.

Brandtzæg, S. G. & Strand, K. (Red.). (2021). *Skillingsvisene I Norge 1550-1950: Studier I en forsømt kulturarv*. Spartacus Forlag AS/Scandinavian Academic Press.

Bricka, C. F. (1891). *Dansk biografisk lexikon: tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814: Bd. 5. Faaborg-Gersdorff*. Gyldendal (DK).

Commager, H. S. (1967). *The search for a usable past: and Other Essays in Historiography*. Alfred A. Knopf.

Dahl, H. F. (Red.). (2010a). *Norsk presses historie 1660-2010: Bd. 1. En samfunns makt blir til 1660-1880*. Universitetsforlaget.

Dahl, H. F. (Red.). (2010b). *Norsk presses historie 1660-2010: Bd. 4. Norske aviser fra a til å*. Universitetsforlaget.

Darton, R. (1982). What is the history of books?. *Daedalus*, 111(3), 65-83.
<https://www.jstor.org/stable/20024803>

Darton, R. (2007). What is the history of books? Revisited. *Modern Intellectual History*, 4(3), 495-508.

Davidson, Ø. (1943). *Pressen fra Griffenfeldt til Struensee i dens forhold til Norges næringsliv: ett hundre års utvikling fra danske Extraordinarie Relationes til innarbeidede norske adresseaviser*. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).

Dyrvik, S. & Feldbæk, O. (1996). *Aschehougs Norges Historie: Bd. 7. Mellom brødre 1780-1830*. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).

Dyrvik, S. (2011). *Norsk historie frå vikingtid til vår tid: Bd. 2. Norsk historie 1536-1814: vegar til sjølvstende*. Samlaget.

- Dørum, K. (2016). *Frå undersått til medborgar: styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1814*. Samlaget.
- Ellingsen, T. (1990). *Kirkeordinansen av 1537*. Verbum.
- Feldbæk, O. (1982). *Danmarks historie: Bd. 4. Tiden 1730-1814*. Gyldendal.
- Fiskaa, H. (1985). *Den norske presse før 1850*. Institutt for journalistikk.
- Gripsrud, J. (Red.). (2017). *Allmenningen: Historien om norsk offentlighet*. Universitetsforlaget.
- Habermas, J. (1971). *Borgerlig offentlighet*. Gyldendal Norsk forlag.
- Holm, E. (1885). *Nogle Hovedtræk af Trykkefrihedstidens Historie 1770-1773*. J. H. Schultz.
- Holm, E. (1888a). *Kampen om Landboereformene i Danmark*. Nielsen & Lydiche.
- Holm, E. (1888b). *Den offentlige mening og statsmagten*. J. H. Schultz.
- Horstbøll, H., Langen, U. & Stjernfelt, F. (2020). *Grov konføkt: tre vilde år med trykkefrihed 1770-73: Bd. 1. Bind 1*. Gyldendal (DK).
- Høeg, T, A. (1974). *Norske aviser 1763-1969: en bibliografi. 2: Registerbind*. Universitetsbiblioteket.
- Ihalainen, P., Bregnsbo, M., Sennefelt, K. & Winton, P. (2011). *Scandinavia in the Age of Revolution: Nordic political cultures 1740-1820*. Ashgate.
- Jacobsen, G. (1983). *Norske boktrykkere og trykkerier gjennom fire århundrer: 1640-1940*. Den norske boktrykkerforening.
- Jakobsen, J. (2011). Omorganisering af den teologiske censur. Generalkirkeinspektionskollegiets censurvirkosomhed 1737-1747. *Historisk tidsskrift*, 111(1), 1-36. <https://tidsskrift.dk/historisktidsskrift/article/view/56495/76700>
- Johansen, A. (2019). *Komme til orde: politisk kommunikasjon 1814-1913*. Universitetsforlaget.
- Johnsen, B. E. & Sætra, G. (Red.). (1998). *Kristian Lofthus og hans tid: Artikler fra historisk sommerseminar arrangert av Høgskolen i Agder i samarbeid med Lillesand kommune*. Høgskolen i Agder.

- Jørgensen, H. (1944). *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848: et bidrag til en karakterestik af den danske enevælde i Frederik VI's og Christian VIII's tid*. Einar Munksaard.
- Krefting, E. (2017). Konger uten klær: Hemmelige historier som eneveldigkritisk sjanger. *Arr Idéhistorisk tidsskrift*, (1), 3-18. DUO vitenarkiv.
<https://www.duo.uio.no/handle/10852/59513>
- Krefting, E., Nøding, A. & Ringvej, M. (2014). *En pokkers skrivesyge: 1700-tallets dansk-norske tidsskrifter mellom sensur og ytringsfrihet*. Scandinavian Academic Press.
- Leewy, K. (1980a). *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider: Bd. 1. Skippergaten. Elvegaten. Kronprinsens gate*. Christianssands Sparebanks Historiefond.
- Leewy, K. (1980b). *Kristiansands bebyggelse og befolkning i eldre tider: Bd. 2. Østre strandgate - 1*. Christianssands Sparebanks Historiefond.
- Maliks, J. M. (2011). *Vilkår for offentlighet: Sensur, økonomi og transformasjon av det offentlige rom i Danmark-Norge 1730-1770* [Doktoravhandling]. Norges teknisk-vitenskapelige universitet.
- Matzen, H. (1879). *Kjøbenhavns universitets retshistorie 1479-1879: Bd. 1. Første del*. Trykt hos J. H. Schultz.
- Mckinzie, D. F. (The Panizzi Lectures; 1985) (1986). *Bibliography and The Sociology of Texts*. The British library.
- Mykland, K. (1978). *Norges historie: Bd. 9. Kampen om Norge 1784-1814*. J. W. Cappelens Forlag AS.
- Nøding, A. (2007). *Vittige kameleoner: Litterære tekster i norske adresseaviser 1763-1769* [Doktoravhandling]. Universitetet i Oslo.
- Rem, T. (Red.). (2003). *Bokhistorie*. Gyldendal.
- Rian, Ø. (2014). *Sensuren i Danmark-Norge: Vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814*. Universitetsforlaget.
- Rudeng, E. (2021). *Morgenbladet: en historie for seg*. Pax Forlag.
- Sandvik, H. (Red.). (2010). *Demokratisk teori og historisk praksis: Forutsetninger for folkestyre 1750-1850*. Spartacus Forlag AS/Scandinavian Academic Press.

- Sars, E. (1891). *Udsigt over den norske historie: Bd. 1. Fjerde deel*. ALB. Cammermeyers forlag.
- Seip, J. A. (1958). *Teorien om det opinionsstyrte enevælde*. Universitetsforlaget.
- Seland, J. (1975). *Med Fædrelandsvennen i hundre år: 1875-1975*. Fædrelandsvennen A/S.
- Sogner, S. (1996). *Aschehougs Norges Historie: Bd. 6. Krig og fred 1660-1780*. H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).
- Steen, S. (1932). *Det norske folks liv og historie gjennom tidene: Bd. 6. Tidsrummet 1720 til omkring 1770*. H. Aschehoug & co.
- Steen, S. (1941). *Kristiansands historie: Bd. 1. 1641-1814*. Grøndahl & Søn.
- Thaulow, T. (1922). *Slægterne Thaulow*. København.
- Tjønneland, E. (2008). *Opplysningens tidsskrifter: norske og danske periodiske publikasjoner på 1700-tallet*. Fagbokforlaget.
- Tveterås, H. L. (1984). *Norske tidsskrifter: Bibliografi over periodiske skrifter i Norge inntil 1920*. Universitetsbiblioteket.
- Viken, Ø. V. (2010). *Makt mellom linene: makt og allmente i Noreg 1807-1814* [Masteroppgave, Universitetet i Oslo]. DUO vitenarkiv.
<https://www.duo.uio.no/handle/10852/23262>
- Vogel-Jørgensen, T. (1949). *Berlingske tidende gennem to hundrede aar: Bd.1. Under enevælden 1479-1849*. Berlingske forlag.
- Wittich, K. (1887). *Struensee*. Gyldendalske boghandels forlag F. Hegel & Søn.

5.5 Kildeliste

Kilder tilgjengelig digitalisert eller ved mikrofilmsamlingen hos Nasjonalbiblioteket:

Bellona. Christiansand.

Christiania Intelligenz-Sedler. Christiania.

Christiansandske Uge-Blade. Christiansand.

Efterretninger fra Adresse-Contoirtet i Bergen i Norge. Bergen.

Kongelige Privelegerede Adresse-Contoirts Efterretninger udi Christiansand Stift 1769-1770. Christiansand.

Tronheims Adresse-Contoires Efterretninger. Trondheim.

Kilder fra arkiv:

Kongelige Privelegerede Adresse-Contoirts Efterretninger udi Christiansand Stift 1771 no.29, 1772 no.8, 9, 15 Tilgjengelig ved Kuben Arendal: PA-2824- Arendals Adresse Contoirts Efterretninger. AAKS/PA-2824.

Digitale ordbøker:

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: *Holbergordbog*. <https://holbergordbog.dk/>. Med støtte av Kulturministeriet i Danmark.

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab: *Meyers Fremmedordbog*.

<https://meyersfremmedordbog.dk/>. Med støtte av Kulturministeriet i Danmark.